

*Сафаева Сабоат
Ғаффарова Гулчехра*

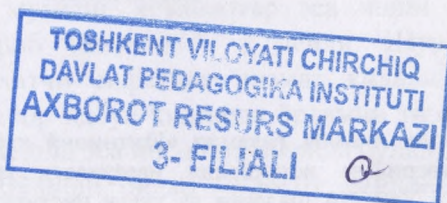
АХБОРОТ ТИЗИМИИ
ВА
ГЛОБАЛЛАШУВ МУАММОЛАРИ

Тошкент -2007

**Сафаева Сабоат
Гаффарова Гулчехра**

Ахборот тизими ва глобаллашув муаммолари

Фалсафа ва ҳуқуқ нашриёти
Тошкент - 2008

ББК: 97.21-А50

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси И.Мўминов номидаги
Фалсафа ва ҳуқуқ институти

Ушбу рисолада «ахборот» тушунчасининг мазмун-моҳияти, кўринишлари ҳамда «ахборот жамияти», «глобаллашув» тушунчаларининг таҳлили берилган. Шу билан бирга тармоқли ва глобал иқтисодиётнинг шаклланиши, бошқарувчи ахборот тизимларини ташкил этишдан фойдаланиш тенденциялари, Интернетнинг шиддаткор ўсиши, таъкилотда электрон бизнес ва билимларни бошқариш ичида ва улардан ташқарида ахборот технологияларидан фойдаланишнинг янги йўналишлари пайдо бўлиши кўрсатилади. Ушбу рисола ахборот, ахборотлашув ва глобаллашув жараёнлари билан қизиқувчиларга, талаба ва аспирантларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: фалсафа фанлари доктори, проф.

М.Н.Абдуллаева

Такризчилар: фалсафа фанлари доктори

И.С.Хошимова

фалсафа фанлари доктори

В.А.Алемасов

Рисола А-2-004 рақамли «Ижтимоий ҳаётни глобаллашув: моҳияти, хусусиятлари ва истикболи» мавзuidaги грант доирасида тайёрланди. Рисолани ЎзР ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти Илмий Кенгашининг 2007 йил ноябрь ойидаги умумий йиғилишида муҳокама этилиб чоп этишга тавсия қилинди.

© Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти

© Сафоева С.

Ғаффарова Г.

КИРИШ

Ахборот технологиялари ҳаётимизнинг турли соҳаларига, шу жумладан иқтисодга ҳам тобора кўпроқ таъсир кўрсатмоқда. Ривожланган давлатларда бир вақтнинг ўзида бир-бирига кўмаклашган ҳолда ахборот технологиялари ва бизнес соҳасида инкилоб юз бермоқда. Бизнинг давлатимиз ҳаётига ҳам ахборот технологияларида юз бераётган инкилоб нисбатан шиддатли тарзда кириб келмоқда. Янги-янги компьютер дастурлар ва тизимлар пайдо бўлмоқда. Айни вақтда марказлаштирилган иқтисоддан бозор иқтисодига ўтилаётган давр икки инкилобнинг уйғунлашувини талаб этмоқда.

Ахборот технологиялари ва бошқарув - менежмент ўртасидаги боғлиқлик нимадан иборат? Бошқарувчини - инфляция, беқарор валюта нархи ишнинг солиқ ва ҳуқуқий шароитларидаги ўзгарувчанликни ҳисобга олиш каби вазиятлар доим диққат марказида туриши лозим бўлган мураккаб жараёнлардир. Бу вазиятларда компьютерларнинг вазифаси бекиёс, улар бундай саволларнинг жавобини тез ва пухта ишлаб беради. Компьютернинг ҳозирги пайтда бажараётган вазифасининг устунлиги ҳам шу билан белгиланмоқда. Аммо бу энди компьютерлар инсон ўрнини боса олади деган гап эмас. Грид қонуни бўйича “компьютерлар сиз буюрган ишнинг бажаради, аммо улар истак-орзуларингизни амалга оширишга ожиз”. Бунинг устига “омонатнинг бешинчи қонунияти” ҳам, “одам хато қилиши мумкин, компьютер эса ишни бошидан-охиригача чалкаштириб ташлайди”, - дейди. Шунинг учун компьютерлар маслаҳатчи сифатида хизмат қилади, тегишли ахборот тизимлари қарор қабул қилишда ёрдамчи тизимлар деб аталади, бир қарорга келиш эса инсон ихтиёрида бўлади.

Интернет пайдо бўлиши билан мулоқот майдони кескин кенгайди, шу билан бирга рақобат ҳам кучайди ва ҳаёт суръати жадаллашди. Бундай шароитларда фақат янги усуллар ва янги бошқарувни қўллаётган фирмаларгина рақобатга чидаш бера олади ва раванқ топади. Қуйидаги барча ёндашувлар: бизнес-таҳлил, электрон бизнеси, билимларни бошқариш, бизнес-офис,

бизнес жараёнларини реинжиниринг килиш ахборот технологиялари асосида қурилган, шу боис ташкилотчиликнинг равақ топиши замонавий ахборот технологиялари ва тизимларининг ишлаб чиқаришга нечоғлик тадбиқ этилганига боғлиқ. Компьютердан фойдаланувчилар учун оммабоп “Windows, Ms office, Интернет” каби китоблар кўплаб нашр этилди ва нашр этилмоқда, аммо мазкур китобларда бу масалалар деярли тилга олинган эмас. Ўқувчи ахборот технологиялари асослари билан таниш ёки зарурат туғилганда осонгина танишиб олади, деб ўйлаймиз. Бу муаммолар жуда кенг бўлгани боис ташкилотлар эҳтиёжларини қондирувчи ахборот технологияларининг барча қирраларини бир китобда тавсиф этиш имкони чегараланган. Лойиҳа доирасида асосий эътибор ахборот технологияларининг бизнесдаги имкониятларини ва уларнинг ташкилотларга бўлган таъсири, яъни ахборот технологиялари воситасида нималарга эришиш мумкин, қабул қилинадиган қарорларда қандай афзалликлар ёки муаммолар мавжудлиги ўхшаш масалалар юзасидан тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Дунё шиддат билан ўзгармоқда индустрияли жамият ўрнига ахборот жамияти шаклланимоқда, шу муносабат билан шарт-шароитлар ҳам ўзгармоқда, корхоналар ўз мавқеини сақлаб қолиши учун ҳам замонавий бошқарув усулларини ўзлаштиришлари зарурлиги боис, корхонанинг ўзи ҳам ўзгаришга мажбур. Ушбу тадқиқотимизнинг мақсади – содир бўлаётган асосий ўзгаришларни баён этиш; тармоқли ва глобал иқтисодиётнинг шаклланиши, бошқарувчи ахборот тизимларини ташкил этишдан фойдаланиш тенденциялари, Интернетнинг шиддаткор ўсиши, ташкилотда электрон бизнес ва билимларни бошқариш ичида ва улардан ташқарида ахборот технологияларидан фойдаланишнинг янги йўналишлари пайдо бўлишини ўрганишдир. Шу мақсадда грант доирасида тадқиқот олиб бораётган олимлар ва изланувчиларимиз томонидан туркум рисоалар тайёрланмоқда. Ушбу рисола ҳам ҳисоб-китоб техника соҳаси мутахассисларигагина эмас, балки амалда ахборот технологияларига суяниб иш тутадиган ва мавжуд муаммоларни ўрганувчилар ва кенг омма учун мўлжалланган.

1. Ахборот тушунчасининг мазмун-моҳияти

Инсон кундалик ҳаётда маълумот, ахборот, информация каби сўзлардан кўп фойдаланади. Биз бирор предмет ёки ҳодиса ҳақида маълумот тўплаймиз, сўнгра уни бошқа кишиларга ахборот сифатида етказамиз, тушунтирамиз ёки узатамиз. Маълумот – бу сонлар, ҳарфлар, кодлар, белгилар ва ҳ.к. мажмуасидир. Мисол сифатида сонлар билан тўлдирилган қоғоздаги жадвал ёки матнни келтириш мумкин. Жадвалдаги сонлар турли ахборотларни англатади. Масалан: у бирор заводнинг ишлаб чиқариш кўрсаткичлари ёки компьютерлар синовини натижалари сифатида талкин этилиши мумкин. Ўқитувчи дарс ўтиш пайтида ўқувчи ва талабаларга маълумотлар беради. Берилган маълумотдан маъно олиш ёки маълумотга маъно бериш натижаси ахборотдир.

Маълумотларни бирор жойда (қоғозда, китобларда, компьютерларда) ҳужжат сифатида ёзиб қўямиз ва сақлаймиз. Сиз ушбу сатрларни ўқиб маълумот (ахборот) оласиз. Маълумот ва ахборот тушунчалари ўзаро боғлиқдир. Маълумотсиз ахборот йўқ, ахборот сифатида ишлатилмайдиган маълумотнинг эса кераги йўқ. Одатда кундалик ҳаётда биз ахборот, маълумот, информация сўзларини бир-бирига яқин маънода ишлатамиз. Ушбу тадқиқотда биз учун информация тушунчаси “маълумот” ёки “ахборот” сўзларининг илмий ифодаси бўлиб хизмат қилади.

Энг аввало “маълумотлар”: “ахборот”, “билим” ва “ҳикмат” каби асосий тушунчаларни киритамиз, улар ахборот пирамидасини ташкил этади. Маълумотлар – бу ахборот пирамидасининг пойдевори, унинг “ахборот” тушунчасини пайдо қилувчи етакчи асоси. У тегишли техник воситалар ёрдамида узатишга ва ишлов беришга имкон туғдирувчи бир шаклга солинган кўринишда тақдим этилади. Биринчи босқичда маълумотлар йиғилади. Бу жараён анча тез, аниқ ва берилган талабларга мувофиқ кечиши керак. Йиғилган маълумотларни сақлаш лозим, маълумотлар – бу дастлабки ашё бўлиб, улар ахборот ва билим учун қурилиш блоклари ҳисобланади.

Ахборот – бу бирон-бир маънода кўриб чикиладиган ўзаро бир-бири билан боғлиқ маълумотлардир. Фойдаланувчи ўша маъно ичидан ўз шахсий фикрини тузиши мумкин. Ахборот айрим маълумотларни англатади. Одатда у иккита объект – манба ва истеъмолчи ахборотчи мавжудлигини кўзда туттади. Ахборот икки вазифани – маълумотларни тўплаш ва узатишни бажарганидан сўнггина шаклланади. Маълумотларни уларга ишлов бериш деган бир жараёнга бирлаштириш мумкин.

Агар биз тарихга назар ташласак, минг йиллар давомида ахборот алмашиш воситаси асосан овозли нутқ бўлганлиги маълум. Ахборот илм аҳли томонидан тўпланган, сақланган ва нутқи орқали тингловчиларга етказилган. Демак, нутқ ҳар қандай жамиятда ахборотни ривожлантирувчи куч ҳисобланган. Жамиятда ахборотга қанчалик эҳтиёж кучли бўлса, бу ахборотни асраб ва тарқатганлар зиммасига шунчалик кўп масъулият юкланган. Айрим шахслар хотирасининг ривожини муҳим қадриятлар даражасига кўтарилган. Нутқнинг таъсири ҳар қачон сўзлар ифодаланган муайян матн билан чекланади. Гоялар ва тажрибани ҳам авлоддан авлодга оғзаки сўзлар ёрдамида ва мунтазам такрорлаб ҳам узатиш мумкин. Масалан, дастлабки вақтларда Қадим Ҳиндистонда худолар мадҳи брахманлар орасида устозлар томонидан шогирдларига етказиб келинган. Аммо ҳатто биринчи ёзувлар пайдо бўла бошлагандан кейин ҳам брахманлар Веда деб аталувчи бу мадҳияларни ёддан айтилган. Мадҳиялар кўплиги учун брахманлар орасида мутахассислашиш ривожланган. Масалан, тўрт кунга чўзилган байрамлардан бирида бир неча минг шеър-мадҳияни куйлашга тўғри келган ва қоидага кўра ҳар кун ва ҳар бир Ведани куйлаш учун алоҳида брахман танланган. Бундан ташқари, тантанада барча таомилларнинг тўғри бажарилаётганини назорат қилиш учун масъул шахс ҳам иштирок этган. Ва у барча мадҳияни, минглаб шеърларни ёддан билиши керак бўлган.

Ахборотни узатиш (ифодалаш)нинг бошқа усуллари ҳам бор. Улардан энг машҳури - ёзувнинг ихтиро этилиши инсоният тарихида улкан инкилоб ҳисобланган. Масалан, белги ёки расм даланинг бирор оилага ёки гуруҳга тегишли эканини англатиши

мумкин¹. Ёзув аввал ахборотни сақлаш воситаси эди. Шу мавқеда у қадимги давлатлар ва тамаддунларнинг маъмурий мақсадларига хизмат қилди, яъни ёзувга эга бўлган жамият ўзини маконда ва замонда “жойлаштириши” мумкин. Ҳужжатларда ўтмиш ҳақидаги ахборот сақланади, улар ёрдамида бугунги кун воқеалари тўғрисида ҳам маълумотлар олиш мумкин.

Ёзув – хатни қоғозга ёки бошқа материалга кўчиришгина эмас. Бу ўз-ўзидан қизиқ ҳодиса бўлиб, ёзма ҳужжатлар ва матнлар баъзи жиҳатлардан оғзаки нутқдан мутлақо фарқ қилувчи хусусиятларга эга. Ёзувлар минглаб йиллар яшаши ва уларнинг ёрдамида ўтмиш давр одамлари муайян тарзда бизга мурожаат қилишлари мумкин. Худди шунинг учун ҳам ҳужжатлар билан ишлаш тарихчилар учун жуда муҳим. Ўтмиш авлодлар қолдирган матнларни ўрганар экан, тарихчилар уларнинг ҳаётини қайта тиклашлари мумкин.

Асосий омма нутқий восита ва ўзининг хотирасидан фойдаланишда давом этган. Барча матнларнинг қўлда ёзилганлиги, унинг қиммат туриши ва кенг оммалашмагани ҳам саводсизлик сабабларидан бири эди. Бу ҳолатни Европага Хитойдан кириб келган китоб чоп этиш ҳунари ўзгартириб юборди. Демак, технология ривожининг кейинги босқичи – маълумотни босма усулда кўпайтириш - китоб чоп этиш бўлган. Фарбда биринчи китоб босувчи дастгоҳ 1454 йили Йоган Гутенберг томонидан ихтиро қилинди. Китоб нашр қилина бошлагач, матн ва ҳужжатларни ҳамма ўқийдиган бўлди. Бу нафақат китоб ва рисолаларга, балки ҳар қандай мураккаб жамият учун зарур бўлган кўплаб қўлдан кундалик ашёларга ҳам алоқадор эди. Масалан, жуда кўплаб қонунлар тўпламлари босмадан чиқарилди. Босилган ҳисоботлар, маърузалар, статистик тўпламлар давлат ва хусусий идоралар, ишхона ва ташкилотлар учун зарур бўлиб қолди.

Китоб чоп этиш, кейинчалик газеталарни босмадан чиқариш асосий ҳодиса сифатида тан олинган, жамиятда жуда сезиларли ўзгаришлар рўй бера бошлади. Алифбо саводсизликни бартараф

¹ Linden Apes. Men and Landguage. Harmonelwort, 1976; Seidenberg M.S. Signing behavior in apes:

етиш кўзгуси, китоб эса билим, илм-фан манбаи сифатида тан олинди. Қоғоз ва босма матбаа ахборотни сақлаш ва етказиб беришнинг асосий воситаси бўлиб қолди ва ҳозир ҳам шундай. Китоб, газета ва журнал йўқ вақтда нутққа таянган ўқитувчининг ўқитиши, ўзи ўқиши ва ўқиганлари устида мулоҳаза юритиш имкони бор вақтдагига нисбатан фарқ қилади. Инсон хулқи ахборотни қабул қилиш, сақлаш ва етказиш қобилиятига боғлиқ. Босма бадиий адабиётнинг ривожланиши билан босма матнга қараб тасаввур қилиш ва кўз олдига келтириш шаклланди.

Аммо радио, телеграф, телефон, кино ва айниқса телевидениенинг ихтиро этилиши билан ахборот етказишнинг ва шу билан биргаликда руҳий жараёни шакллантиришнинг янги воситалари пайдо бўлди. Гап нафакат бизнинг билимларимиз мундарижасида эмас, балки уларни олиш усуллари, хотирлаш, етказиш ва оқибатда шахснинг ички руҳий тизимига таъсир этишимиздадир. Бу ерда биз ахборот етказиб берувчи технологиялар ва бу ички руҳий органлар тизими ўртасидаги ўзаро боғлиқликка эътибор қаратамиз.

Биз буни истаймизми, йўқми, аммо эски мактаб ва эскича шаклдаги Олий ўқув юртида шаклланган инсон ўзининг ички руҳий ахлоқи билан бугун боғчада компьютер ўйнаётган, мактабда компьютер синфига қатнайдиган, уйда видеофильмлар тўплами ва дискетларга эга, компьютерлаштирилган ишхонада ишловчи ва дўстлари билан йўлдошли алоқа оркали муносабат ўрнатадиган инсондан фарқ қилади. Фикрлаш усули, муносабат ўрнатиш йўллари, атрофни ўраб турганлар ва ўзига баҳо бериш алмашади, чунки уларда бундан икки-уч ўн йилликлар аввал бўлмаган нарсалар: компьютер технологиялари бор.

Юқоридагилардан қуйидагича хулосага келиш мумкин, яъни ахборот соҳасида кескин ўзгаришларни 3 боскичда ўрганамиз:

- *биринчи кескин ўзгариш* – ёзувни пайдо бўлишида – ахборотларни қайд қилиш ва вақт, ҳудудлар бўйича тарқатишнинг махсус механизми вужудга келганда амалга ошди. Хужжатлаштирилган ахборотлар ва кутубхоналар, архивлар кўринишида ахборотни жамлаш марказлар пайдо бўлган.

- *иккинчи кескин ўзгариш* – китоб босиб чиқарилиши бошланиши билан боғлиқ. Бу инқилоб хужжатлаштирилган ахборотлар махсус машина босиб чиқариш дастгоҳи ёрдамида нусха кўчиришдан иборат бўлган. Агар ёзувнинг пайдо бўлиши фан, маориф ва санъатда юксалиш билан ўзаро боғлиқ бўлса, унда босмахона дастгоҳининг кашф этилиши, инсониятнинг бундан кейинги маданий тараққиёти асоси, китоб-журнал ва газета ҳамда хужжатлар алмашинуви саноатини ҳам вужудга келтиради.

Электр телеграфи, телефон, радио, телевидениенинг пайдо бўлиши, автомобил ва авиациянинг юзага келиши билан боғлиқ, транспорт тезликларнинг 2-3 марта ошиши ҳам ахборотларни тарқатишни кучайтирди. Албатта, ахборот оқимлари хали ҳам инсоннинг “қуролланмаган” мияси қобилиятларига боғлиқ эди. Шундай қилиб, инсоният янги, тарихда мисли кўрилмаган қўл меҳнатининг машина билан қуролланиши (XX аср ўрталарида бутун жисмоний операцияларнинг 99 фоизи машиналар томонидан бажарилган) ва мия (ақл, идрок)нинг “хунармандларга қуролланиш” ўртасидаги зиддиятларга дуч келди. Бу зиддият аста-секин ўса бориб, ахборотли ташкилий инқирозга олиб келди. У билимларни қайта ишлаш ва фойдаланиш соҳасида ахборот, компьютерлаштирилган технологияларни яратиш йўли билан ҳал қилинди.

Саноат технологияларнинг пайдо бўлиши биринчи саноатни кескин ўзгариши билан ахборотларни пайдо бўлиши – иккинчиси билан боғлиқ. Халқ хўжалигини ахборот технологиялари билан тўлдирилиши жамиятнинг ахборотлаштирилишини билдиради. Ахборот соҳасидаги кескин ўзгаришлар уни ЭХМ базасида саноатлашуви замонавий фан техника инқилоби (ФТИ)нинг асосий мазмунини ташкил қилади, айти пайтда уни тарихда ёзув ва китоб чоп этиш кашф этилгандан кейинги *учинчи кескин ўзгариш* деб ҳисоблаш мумкин.

Демак, “ахборот” тушунчаси қадимдан қўлланилган. Хусусан, ахборотлашув соҳасида буни ҳозир информациология – ахборот таълимоти деб аташ қабул қилинган. Дастлабки, жаҳон инқилоби мелодий биринчи минг йиллик бошида яшаган,

Птоломейнинг дунёнинг геоцентристик (бу дунёни учта наҳанг ёки фил кўтариб туради, деган аввалги назарияга зид бўлган) қарашларида, иккинчи инқилоб Н.Коперникнинг (XVI аср ўрталарида) гелиоцентристик назарияси билан вужудга келган эди. Булар ахборотнинг илмий ва маънавий раънақини ифодалаган эди.

Учинчи инқилоб 1964 йилдан бошланади ва 80-йиллар ўрталарига келиб, мультимедиа, космонавтика, ОАВ, ривожланган сим ўтказувчи, уяли, радио ва сунъий йўлдош алоқасига асосланган ахборот тизимига ўтди. Табиийки, бундай шароитда ахборотларни тегишли тарзда тўплаш ва узатишнинг автоматизация воситалари, компьютер техникаси ва ҳақозоларни ривожлантириш, уни ишлаб чиқариш муҳим ҳисобланади.

XX асрнинг ўрталаригача ахборотни хабарни етказиш сифатида, кибернетикагача бўлган тушуниши икки минг йилдан ошиқроқ вақт –давом этди. Бироқ ривожланиб бораётган илмий тафаккур XX асрнинг бошларида ахборот тушунчасини ифода категорияси билан боғлаб батамом чуқурлаштириб юборди. Ифода категорияси айнан фалсафавий материянинг умумий хоссаси сифатида тушуниш (даставвал ифодага нисбатан) ахборотнинг моҳиятига кириш учун методологик самарали экан.

Ахборот тўғрисидаги биринчи маълумотни америкалик олим Р.Хартли 1928 йилда техник алоқа каналлари бўйлаб тарқатувчи маълумотларни микдорий мезонини белгилаш учун илк маротаба ахборот тушунчасини илмий муомалада қўллади. Аммо, ахборот тушунчасига 1948 йилдан бошлаб жиддий эътибор қаратилди.

Ахборот тушунчасига атрофлича ёндашиш ва аниқ микдор ўлчови пайдо бўлиши ахборотни ўрганишга катта қизиқиш уйғотди. XX асрнинг 60-йилларидаги кўп тадқиқотлар ахборотни қидириш муаммолари билан узвий боғлиқ бўлиб, айни шу даврда ахборотларни қидириш тизими ва усуллари яратилди. Ахборотни мустақил ўрганиш мумкин деган ғоя илм-фанда ахборот ҳар қандай тузумни бошқариш жараёнига, мустаҳкамлиги ва яшай олишлигини таъминлашга бевосита алоқадорлигини исботлаган кибернетика билан бир вақтда пайдо бўлди. Кибернетиканинг келиб чиқиши ва ривожланиши бу тушунчани «алоқа» ва

«бошқарув» тушунчалари билан бирга кенг қўлланишига олиб келди. Кибернетиканинг асосий бўлимларидан бири ахборот назарияси бўлиб, унда ахборотни тўплаш, сақлаш, қайта ишлаш ва тарқатиш усуллари тадқиқ этилади. Бироқ, ахборот назарияси аниқланиш аспекти бўйича кибернетикадан кенгрокдир.

Ҳозирги кунда ахборот назарияси илмий-методологик жиҳатдан ҳам тараккий этган, унга Ж. Фон Нейман, Н.Винер, К.Шенонлар асос солди. Улар бир-биридан хабарсиз ҳолда ахборотнинг статистик-микдорий жиҳатларини аниқладилар. Бу ўринда К.Шеноннинг «Алоқанинг математик назарияси» асари катта рол ўйнайди. Айни шу даврларда Н.Винернинг «Ҳайвонот ва машина», «Кибернетика ёки бошқариш» номли асарлари эълон қилинган эди. Бу асарларда асосан, ахборот назарияси ҳақида фикр юритилади. Ахборот назариясининг фалсафий-методологик муаммолари орасида марказий ўринни эгаллайдиган масалаларидан бири ахборот тушунчасидир. Бу тушунча устида тадқиқот олиб борган Д.И.Дубровский «ахборот бу фалсафий категория демакдир, чунки у ўзида инсоннинг феноменологик билимларини ҳам ифода этади»² деган фикрни билдириб ўтади.

Ахборотни мустақил ўрганиш мумкин деган ғоя илм-фанда ахборот ҳар қандай тузумни бошқариш жараёнига, мустаҳкамлиги ва яшай олишлигини таъминлашга бевосита алоқадорлигини исботлаган кибернетика билан бир вақтда пайдо бўлди.

Ахборот материя ва қувват каби категориялар билан бир сафда туриб, фавқулдда кенг тушунчага айланди ва янада кенг ҳамда чуқур ёйила бормокда. Билим даражасининг тадқиқот ўтказилган қўламига қараб ахборот кўплаб таърифлар берилган: ахборот – унга мослашиш жараёнида ташқи дунёдан олинган мундарижани англашдир (Винер); ахборот – энтропияни рад этишдир (Бриллун); ахборот – жараён давомида номаълумлик бартараф этиладиган коммуникация ва алоқадир (Шеннон); ахборот – хилма-хилликни етказишдир (Эшби); ахборот – оригиналлик, янгиликдир; ахборот – тизимнинг мураккаблиги

² Дубровский Д.И., Вержбицкий В.В. Категория информации (философский обзор) //Философские науки. –Москва, 1976. -№ 1. -С.156.

чорасидир (Моль); ахборот – танлаш эҳтимолидир (Яглом) ва ҳақозо. Бу таърифларнинг ҳар бири ахборот тушунчасининг у ёки бу киррасини очиб беради.

А.Д.Урсул томонидан киритилган «ахборот хилма-хилликни акс эттиришдир»³, деган тушунча янада кенгрок ва фалсафа учун ҳам аҳамиятлидир. Материянинг ривожланиш жараёнида хилма-хиллик ва акс эттириш ўзаро мустаҳкам боғлиқ бир-бирини ўзаро таърифлаб келади. Тизимнинг ички хилма-хиллиги қанчалар кўпроқ бўлса, уни ташқи дунёдан акслантириш ҳам шунчалар ўхшашдир. Акс эттириш имкони қанча кўп бўлса, тизим ўзининг хилма-хиллигини ошира бориб, шунчалар тез такомиллашиши мумкин.

Кибернетиканинг экстенсив ривожланиши натижасида замонавий илм-фаннинг кўплаб соҳалари, хусусан ахборот феноменига бўлган эътибор ортди. Бу нафақат жуда кенг тарқалган, балки мунозарали тушунчадир. Ахборотнинг моҳияти тўғрисидаги баҳслар ҳамон давом этмокда. Фалсафа фанида уч ўн йилликдан кўпроқ вақтдан бери иккита турлича қараш, бир-бирига қарама-қарши атрибутив ва функционал қарашлар мавжуддир.

Атрибутив ва функционал қарашлар ахборот моҳияти борасида бир-бири билан мунозара олиб боришмокда. Атрибутив қарашларга кўра, ахборот материя сингари барча материал объектларга тааллуқли хусусият сифатида таърифлашмокда. Функционал қараш эса бунга қарши, улар ахборотни ўз-ўзидан ташкил бўлувчи тизимларга хос, ахборот бор-йўғи ҳаёт бошлангандан сўнг пайдо бўлди, дея талкин қилишмокда.

Д.И.Дубровский “атрибут қарашлар назарий жиҳатдан ғайриконунийдир”⁴, дея таъкидларкан, тарихийлик назариясини бузган ҳолда, ўзи мавжуд бўлувчи тизимларни аввалги эволюциядан ажратиб кўриб чиқади. У бор-йўғи ўзи мавжуд бўлувчи тизимлар “ерда ҳаёт шаклланиши тарихий даврида вужудга келади”⁵ дея таъриф беради. Улар қандай қилиб вужудга келди, ҳаёт ниманинг ҳисобига шаклланди – функционалчилар

буни тушунтириб беришмайди. Айни вақтда илмий тушунчанинг замонавий даражаси материянинг прогрессив ривожланишини акс эттириш жараёни ва тизилмавий ахборотнинг бойиши билан боғлаш имконини беради.

Ҳозир ахборот тизимларни йўлга қўйишда ва уларнинг ўзаро боғлиқлигида, материянинг барча босқичларида объектив тавсиф эканлигини намоён этувчи кўплаб исботлар мавжуд. Ахборот материя атрибути сифатида тирик вужудга келишида ва шунинг баробарида гомеостазис шаклланишида ҳамда бошқарув феноменига имкон яратиб, унинг ўзи мавжуд бўлиши жараёнида иштирок этди.

Н.Моисеевнинг 1982 йилда чоп этилган “Инсон, фан, жамият”, номли китоби ахборотнинг функционал концепциясига янгича туртки берди. Ҳаётнинг пайдо бўлиши билан атроф муҳитнинг таъсири шароитида яхлитликни сақлаб қолиш мақсадида ахборотдан мақсадли фойдаланиш зарурати туғилди, бу материянинг кейинги прогрессив ривожланишини юзага келтирди.

Н.Н.Моисеев ўзининг китобида фалсафа фанида ахборотнинг функционал концепциясига тўхталиб ўтади. Китобда “ахборот ва энтропия тушунчаси бирлашиши маълум бир янглишишнинг оқибати ҳисобланади” ва энтропия тамойили фақат нотирик табиатга хос⁶ деб тасдиқланади. Шу билан бирга вақтнинг ўзида муаллиф энтропияни ўлдирмаслик тамойили катта фалсафий аҳамиятга эга ва диалектик бирликнинг қарама-қарши ғоясини акс эттиради. Материал тизимни ташкиллаштиришни сақлаш ва бузиш, бу тамойил “материяни ташкил топишининг барча даражасида кузатилади, аммо фақат нотирик табиатда эмас”⁷, - деб ёзади. Шунингдек, Л.Берталанфи “нотирик табиатнинг физик-кимёвий жараёнларининг барча қонунлари тирик материяда ҳам ўз кучини сақлаб қолади, дея биринчи бўлиб аниқ баён қилганди. Термодинамиканинг иккинчи қонуни ҳам албатта, мана шу ҳисобда”⁸, - дея қайд этилган.

³ Урсул А.Д. Отражение и информация. - М.: Мысль, 1973. С.

⁴ Дубровский Д.И. Информация, сознание, мозг. - М.: Высшая школа, 1980, -С.97.

⁵ Ўша жойда.

⁶ Моисеев Н.Н. Человек, наука, общество. - М.: Наука, -С.84.

⁷ Ўша асар. -С.62.

⁸ Ўша асар. -С.37.

Н.Н.Моисеевнинг ўзи ҳам тирик материяга нисбатан энтропия тушунчасини қўллайди: "...айрим биологик тизимларда энтропиянинг камайиши кузатилади... Фақат ташқаридан қувват келиб тушганда биз амалда кузатишимиз мумкин бўлган антиэнтропия таъсири юзага келади"⁹. Бу ерда шуни ҳам таъкидлаб ўтишимиз лозим. Биринчидан, айрим эмас, балки биологик тизимнинг аксарият кўпчилигида (нормал ўсиш босқичида эса – ҳаммасида ҳам) энтропия камаяди, ташкил этиш даражаси эса ўсади. Иккинчидан, биологик тизимда ахборот-бошқарув жараёни натижасида – модда қувват ва ахборотнинг ташқи муҳит билан алмашинуви ҳисобига - энтропиянинг камайиши содир бўлади.

Энтропия ва ахборотнинг алоқаси (ноаниқ шаклда) 1929 йили А.Сциллард томонидан таъкидлаб ўтилган. Унинг маълум қилишича, парчаларнинг юқори ва қуйи даражадаги энтропияга ажралиши натижасида энтропия газ билан йўқолиб бориши "Максвиллнинг иблиси"дан олинган ва "тажриба" ўтказувчига етказилаётган ахборотга тенг.

Кейинроқ К.Шеннон Л.Больцман формуласига асосланиб ахборот миқдорини математик акс эттириш билан тўғри келишини аниқлади ва хабар энтропиясига асосланган маълум ахборот тушунчаси берилган. Ахборот назарияси К.Шеннон иши бошлангандан кейин олинди, унда ахборот деганда хабар қабул қилувчида ноаниклик (энтропия) камайиши тушуниларди¹⁰.

Ахборот миқдори формал ўхшашлиги термодинамик негэнтропия (яъни салбий энтропия)ни таъкидларкан Н. Винер 1948 йили "катталикининг салбий логарифми" сифатидаги ахборот миқдорини эҳтимоллик сифатида кўриб чиқиб, амалда айрим салбий энтропия мавжуд" дея шарҳлаганди. Академик А.Н. Колмогоров таъкидлаганидек, бундай математик киёслашни доимо таъкидлаш лозим, бунга диққатни жалб этиш илм-фан тараккиётига мос тушади.

⁹ Ўша асар. -С.38.

¹⁰ Шеннон К. Работы по теории информации. - М.: Изд-во иностр. лит., 1966.

Биз кундалик ҳаётимизда кибернетика асосчиси Н.Винернинг ахборотнинг йўқ бўлишига олиб келувчи жараёнлар энтропиянинг кўпайишига олиб боровчи жараёнлар билан жуда ўхшаш, деган гаплари нақадар аҳамиятли эканлигига кўп бора иқдор бўламиз. Бу икки тушунчани бирдек кўриш керак, Ж. Фон Нейман ва Р.А. Фишер шундай ҳисобларди. Ахборот ва энтропия тушунчаси бугун ривожланиш назарияси учун асос бўлиб қолди. Шунга кўра энтропия тамойилини фақат нотирик табиатга тааллуқли деб ҳисоблашга асос йўқ.

Н.Н. Моисеев ахборот ва энтропия тушунчасини бирлаштириш тарихини изоҳлашга уринаркан, алоқа соҳасидаги мутахассисларни "сифат эмас, балки ахборотни узатиш сони қизиқтирадим, бу ҳақиқатдан ҳам энтропия турини намоён этилишини тасвирлаб беради"¹¹, - дея ёзади. Аммо, "ахборот сифати" энтропияни янада зўр қониқиш билан характерлаш мумкин. Мисоллар: тартибга солинмаган турфа ахборотнинг хусусиятларини классификациялаш; кутубхонада тартибсиз равишда уйиб ташланган китоблар; ахлат босиб ётган банк маълумотлари ахборот "чиқити".

Энтропияга ижтимоий соҳада ҳам, халқ ҳўжалигида ҳам кўплаб мисоллар келтириш мумкин (остин-устун, тартибсизлик), айнан янги ахборот киритиш (интизом, ташкилотчилик) натижасида уларни бартараф этишга (ёки камайитириш) ҳам мисоллар мавжуд. Бриллюэн таълимотича, салбий энтропия (негэнтропия) аслида ахборот дегани: бунда у тизимни ички ахборотга алоқадор сифатида қарайди.

XX асрнинг иккинчи ярми табиатшунослик фани ва унинг янги ирмоғи – синергетика нотирик табиатда ҳам негэнтропия жараёни мавжудлигини кўрсатди.

Эволюция жараёнида ахборот тизимининг тўпланиши аста-секин нотирик табиат объектларини ташкил этиш даражасини кўтарди. Кейинчалик мана шу асосда дунёнинг бўшлиқ - вақт континууми даврийлик таъсири остида (яъни, иссиқлик, свет ва ҳакозоларни ўрнини вақтинча ўзгартирувчи ахборот кўринишида) тирик табиатнинг функционал тизимлари вужудга

¹¹ Моисеев Н.Н. Человек, наука, общество. - М.: Наука, - С.84.

келди. Шундай қилиб, барча материяга тааллуқли *акс эттириши* ва акс эттиришнинг ахборот сифатида *узатилувчи* қисми тирик табиатнинг пайдо бўлишида муҳим аҳамият касб этса, аини вақтда ахборот нотирик табиатда ҳам объектив мавжуд.

Ҳаётнинг пайдо бўлиши билан фақат орқага қайтувчи берк контурларда ахборот айланиши билан, яъни англаш, бошқариш контури билангина ахборот айлана бошлаши боғлиқ. Бошқача айтганда, ҳаётнинг пайдо бўлиши билан атроф муҳитнинг таъсири шароитида яхлитликни сақлаб қолиш мақсадида ахборотдан мақсадли фойдаланиш зарурати туғилди, бу материянинг кейинги прогрессив ривожланишини юзага келтирди.

Ахборот тушунчаси фақат “мақсад”, “қарор қабул қилиш” ва “бошқарув” деган тушунчалар билан қўшилиб кетади, деганда Н.Н. Моисеев тушунарли бўлиши мақсадида қуйдагиларни келтиради, яъни бир ахборот турли субъектлар учун умуман турлича аҳамиятга эга бўлиши мумкин, уларнинг ҳар бири ўз мақсадлари йўлида давом этишади. Масалан, кўчада 40 °С деган ахборот деҳқон, сафарга ҳозирланган сайёҳ ва аспирант ёки кутубхонада ишловчи учун бир хил аҳамият кашф этмайди. Бу ерда гап яна тезкор ахборот, ахборотдан бошқарувда фойдаланиш тўғрисида, ахборотнинг турли мақсадларни кўзлаган субъектлар учун турлича қиймати ҳақида бормоқда. Бу мисол (паст ҳарорат) ушбу ахборот субъекти мавжуд бўлмаган вақтда (деҳқон, сайёҳ, аспирант) умуман кераксиз бўлиб қолади, деган ақидани кўрсатиб бермайди. Йўқ, ушбу ахборот усиз ҳам мавжуд ва бу уларга боғлиқ эмас. Ахборот уни ўраб турганлар танасига маълум таъсир ўтказади, уларнинг тизимида, ҳаракатида ўзини намоён қилади. Субъектлар пайдо бўлганда ушбу ахборот уларнинг рецепторларига таъсир ўтказади, мувофиқ ҳаракат келтириб чиқаради ва уларни олдида турган мақсадларидан қатъий назар қарор қабул қилишга ундайди.

Кўраямизки, эволюциянинг янада умумийроқ мундарижаси ахборотни мақсадли тўплаш ва ундан фойдаланишни қўпайтиришда юзага келади. Ва тирик организмлар ва ижтимоий

институтлар атроф-муҳит ва ўзи ҳақида кўпроқ ахборот олишга ва фойдаланишга интилади.

Ахборот ҳажми ва кириб бориши жиҳатидан инсониятнинг битмас-туганмас стратегик заҳирасига айланмоқда. Бу объектив равишда шунга олиб келдики, инсоният учинчи минг йиллик остонасида жамоавий, умумдунёвий тафаккури ҳайрон қоларли даражада ўсди.

Ахборотнинг фалсафий мақоми ҳақида шунини айтиш мумкинки, кўпгина адабиётда бир қатор муаллифлар ахборотни фалсафий категория деб тан олиш ҳақида фикр билдирган бўлсаларда, ахборот хануз умумилмий тушунча деб ҳисобланмоқда. Бу масала баҳсталаб, шунинг учун ҳам бу ўринда ўзимизнинг нуқтаи-назаримизни айтиб ўтиш лозим деб ўйлаймиз.

П.В. Копкин тасдиқлаганидек, фалсафа предметини ташкил этувчи муаммоларни ечишга ёрдамлашувчи тушунчалар фалсафий категорияга киради. Биз томонимиздан тақдим этилган маълумотлардан кўриниб турибдики, айнан ахборотга тааллуқли муаммоларни ҳал этиш муҳим аҳамият касб этади. Ахборот фалсафа категориясининг барча талабларини кондириб, нафақат турмушнинг умумий формалари, алоқаси ва ўзаро боғланишини акс эттиради, балки табиатда, жамиятда ва тушунчада пастдан юқорига ривожланиш омили саналади. Ушбу тадқиқотнинг материаллари ахборотнинг умумийлигини фалсафа категорияси сифатидалигини тасдиқлайди. Ахборотни фалсафа категорияси деб тан олмасликни фақат бугунги табиий фанлар босиб ўтаётган қотиб қолган анъаналар маълумотлари билангина тушунтириш мумкин.

Академик В.М. Глушков фикрича: “Ахборот уни умумий тушунишда бўшлиқ ва маконда материя ва қувватнинг турлитуман бўлиниши меъёрини намоён қилади, бу ўлчов меъёри орқали жараёнлар меъёридаги барча ўтувчилар кузатилади”.

Ҳаракатнинг янги ривожланиш шакллари ривож ва рўёбга келишида, шунингдек тизилмавий ва тезкор ахборотнинг бирлиги ва ўзаро боғлиқлигида, айниқса материянинг туб бурилиш ясаган икки муҳим сакрашда – нотирик табиатдан ҳаётга ва юқори

хайвонотдан инсонга, инсон- жамият муносабатларида ахборотнинг фаол ўрни айниқса яққол намоён бўлди. Бу тезкор ахборот қарама-қарши алоқа механизми ёрдамида табиий танлади ва биологик тизилмаларни ривожлантирди. Бу муаммонинг мафкуравий асосларда ҳам муҳимлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Хориж файласуфлари айрим ишларда табиат диалектикасини рад этишяпти, уни детерминизмга қарши қўйишмоқда.

Ахборот тушунчаси бошқа фалсафий, умуммиллий ва кибернетик тушунчалардан ажратилмаган. Ҳар қандай тушунча бошқа тушунча негизда пайдо бўлади. Ахборот тушунчаси билан боғлиқ тадқиқотларда жуда кўп муаммолар мавжуд. Ахборот барча моддий организмларга хосми ёки фақат онгли фаолият кўрсатувчи мавжудотларга хосми, деган баҳс ҳамон давом этмоқда. Ҳозирги компьютер инқилоби натижасида ахборотни сақлаш ва узатиш функциялари деярли тўлалигича машиналар зиммасига юкланган замонда ахборот муаммоси кескин ва долзарб ҳисобланади¹².

XX аср ўрталарида тўқимадан тўқимага, организмдан организмга ирсий ва бошқа аломатлар ўтиши ҳам информация узатиш деб қарала бошланди. Генетик информация, биологик кибернетика тушунчалари шу тариқа вужудга келди. Ахборотнинг микдор ўлчови таклиф қилинди, натижада ахборот назарияси пайдо бўлди. Бу даврда кўпчилик тадқиқотлар ахборотларни қидириш муаммолари билан узвий боғлиқ бўлган. Айни шу даврда ахборотларни қидириш тизими ва усуллари яратилди. Ахборотнинг юзага келиши ва ривожланишида ҳисоблаш техникаси ва бошқа техник воситаларнинг ўрни бекиёс, чунки ахборотлар бевосита ҳисоблаш техникаси ёрдамида қайта ишланади.

Ахборотни ижтимоий, илмий, сиёсий, ҳукукий, ахлоқий, эстетик, диний каби турларга ажратишимиз мумкин.

Ижтимоий-сиёсий информация – ички ва халқаро ҳаётдаги долзарб янгиликлар, жамият ҳаётидаги оммага тааллуқли

фактлар, ходисалар, сиёсий, иқтисодий, илмий, маданий жараёнлар каби оммавий коммуникациялар воситасида тарқатиладиган хабарлар мажмуи. Журналистикада оператив ахборот публистик жанрлари – хроника, хабар, репортаж, ҳисобот, интервью, обзор орқали тарқатилади. Демократик жамиятда ахборотга ростгўйлик, ҳаётий фактларни аниқ баён этиш, ижтимоий ҳаётдаги воқеа ва жараёнларни ҳолис таҳлил этиш ва шарҳлаш талаби қўйилади.

Илмий ахборотни олиш ва ундан фойдаланиш соҳалари ҳамда вазифасига кўра, у турли хилларга бўлинади. Масалан, соҳалар бўйича – биологик, сиёсий, иқтисодий, техникавий, кимёвий, тиббий ва бошқа, вазифасига кўра – оммавий, махсус ахборот ва ҳ.к.

Илмий ахборотнинг тўғрилиги, янгилиги ва фойдалилиги мезонларини ишлаб чиқиш ахборотнинг вазифасига кирмайди. Ахборот кибернетика, кутубхонашунослик, лингвистика, математик мантик ва бошқа фанлар билан узвий боғлиқ. У илмий маълумотларни йиғиш, ишлаб чиқиш (ўрганиш), сақлаш, излаш ва тарқатиш жараёнлари мажмуини ўз ичига олади.

Иқтисодий ахборот деганда, хўжаликнинг турли жараёнларини ва бошқарув объектлар билан бошқарилувчи объектлар ўртасидаги сабабли ўзаро алоқани, техник – иқтисодий кўрсаткичлар тизими орқали натурал, меҳнат ва қиймат ўлчовлари ёрдамида акс эттирувчи хабарлар мажмуаси тушунилади. Иқтисодий ахборот – иқтисодий кўрсаткичлар тизимидир. Шунинг учун ҳам бу кўрсаткичларнинг мантикий мажмуасини иқтисодий ахборотлар тизими деб тушуниш тўғри. Иқтисодий ахборотлар тизимини бирлиги, яъни ягоналиги қорхонани бошқариш мақсадидан келиб чиқади. Иқтисодий ахборотларни тизимли тасаввурлаш қарорларини янада сифатли тайёрлаш ва қабул қилинишига шароит яратиб беради.

Ахборот – бўлиши мумкин бўлган ҳамда бўлаётган ҳодиса ёки хабар қилинаётган ҳодиса ўртасидаги тафовутдир. Ахборот (бошқа нарсалардан) ажралиб туриши учун на (доираси, чегараси ичида турланиши мумкин бўлган) ўлчовга, на уни топиб олиш мумкин бўлган макон-манзилга эга. Ахборот унга эҳтиёж, талаб

¹² Фалсафа қисқача изохли дугат. / М.Н.Абдуллаева, М.Абдурашидов, У.Абилов ва бошқа. –Т.: Шарк, 2004, 168-169-б.

пайдо бўлгандагина ахборотга айланади. Ахборотлаштирилаётган жамият таркибий ҳамда операционал жиҳатдан билим талаблари натижаларидан иборат бўлади. Билим билим бўлиши учун аввало ахборотга айланиши керак. Ахборот билимни умумлаштирган шаклда қайта юзага келтиради. У белгиланган, таърифлаган нарсалар бошқача ҳолда белгиланиши, таърифланиши ҳам мумкин. Ахборот – билимга бўйсунувчи тушунча бўлиб, у билимни бойитади, уни ўзгартиради, тўлдиради.

Билимлар – ахборот ва маълумотлардан одамларнинг тажриба кучи, улар қобилиятлари, ғоялари, ички сезгилари, эътиқодлари ва қарашлари билан биргаликда мутлақ фойдаланиш. Ахборотни ўз-ўзича тиниқ кўришнинг сира иложи йўқ. Билимлар – бу шундай ахборотки, у масалаларни ҳал этади. Билим олиш кўпинча жамоавий ишлашни талаб этади.

2. Ахборот жамиятининг пайдо бўлиши ва унинг асосий жиҳатлари

Бизлар у ёки бу даражада яқингинада бўлганидан мутлақо фарқ қилувчи қандайдир янги оламда яшаймиз. Мана шу янги олам қанақа ўзи? Кўплаб мутафаккирлар содир бўлаётган ўзгаришларни англашга ва энг муҳимини аниқлашга ҳаракат қилмоқдалар. Шу муносабат билан замонамизнинг йирик олимларидан бири М.Кастельс: “Булардаги янги нарса нимадан иборат? Нима учун бу янги дунё? Ишонаманки, минг йиллигимиз сўнгида янги дунё туғилажак. Микросхемалар ва компьютерлар турган-битгани янгилик; ҳар жойда ҳозир нозир мобил телефонлари – янгилик, ген муҳандислиги – янгилик, муайян вақтда ишлайдиган электронли глобал молия бозорлари – янгилик, сайёрамизнинг бир қисмидагина эмас, балки уни бутунлай эгаллаб олган ўзаро бир-бири билан боғлиқ капиталистик иктисодиёт ҳам янгилик; илғор иктисодий тизимларда таълим тизими фан ва ахборот ишловида шахар ишчи кучининг афзаллиги – янгилик, глобал иктисодиётда Осиё-тинч океани минтақасининг тўла ҳуқуқли шерик сифатида қад ростлаши – янгилик; патриархалликнинг ҳамма жойда дўк-

пўписа қилиши – янгилик; экологик муаммоларни оммавий англаш – янгилик; оқимлар кенглигига ва вақтдан ташқари қиёфага асосланган тармоқли жамиятнинг юзага келиши тарихий жиҳатдан янги ҳодиса. Асосий нарса шундан иборатки, дунёмизнинг ёки уни ташкил этган қисмларнинг ҳар қандай бўлаги янги эканига ишонишингиз ёки ишонмаслигингиз ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Бу – бизнинг дунёмиз, ахборот даври дунёсидир”¹³.

Ахборотлашган жамият ҳақида олимлар турлича фикрдалар. Япон олимларининг ҳисоблашича, ахборотлашган жамиятда компьютерлаштириш жараёни одамларга ишончли ахборот манбаидан фойдаланиш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳаларда ахборотни қайта ишлашни автоматлаштиришнинг юқори даражасини таъминлашга имкон беради.

Бироқ бизнингча, ахборотлашган жамият тушунчаси 1960 йилларнинг иккинчи ярмида пайдо бўлиб, уни Токио технологик университетининг профессори Ю.Хаяш биринчи бўлиб фанга киритган. Муаллифнинг фикрича, моддий маҳсулот эмас, ахборотлашув маҳсулоти жамиятнинг шакллантирувчи ва ривожлантирувчи кучига айланади. Кейинчалик Америкалик иктисодчи олим Ф.Машлуп «ахборотлашган жамият» тушунчасини ўзининг «Производство и применение знания в США»¹⁴ номли асарида қўллаган.

Ғарб жамиятшунослиги ва сиёсатшунослигидаги тадқиқотларнинг диққат марказида ахборотларни олиш, ишлов бериш ва тарқатишни такомиллаштириш зарурлиги ва уларни иктисодиёт соҳасида ишлатилиши натижалари туради. Бунга сабаб – ахборот-телекоммуникацияга оид технологияларнинг шиддатли ривожини бўлиб, улар жаҳон бозорида инқилобий ўзгаришларни юзага келтирди.

Ахборотлашган жамият тушунчасининг ривожига америкалик жамиятшунос олим Д.Беллнинг “Индустриал жамият даврининг келажиги. Ижтимоий башорат қилиш тажрибалари” (1973 й.) номидаги китобининг нашр этилиши муҳим аҳамиятга

¹³ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общества и культура. (перевод с англ.) -М., 2000. –С.20.

¹⁴ Каранг: Машлуп Ф. Производство и распространение знаний в США. -М., 1966.

эгадир. Унда муаллиф инсоният жамияти тарихини уч асосий боскичга¹⁵: аграр, индустриал ва постиндустриал (индустриал даврдан сўнгги) даврларга бўлиб чиқади. Олим постиндустриал даврнинг тарихини индустриал боскичининг таъриф-тавсифларига суянган ҳолда чизиб беришга интилади.

“Ҳар бир ҳозирги замон жамияти, – деб ёзади Д.Белл, – инновациялар (янгиликлар жорий қилиш) ва ўзгаришлар устидан ижтимоий назорат олиб бориш ҳисобига куң кўрмоқда. Инсон келажакни кўра билиш ва уни режалашга интиломқда”¹⁶. Дарҳақиқат, ҳозирги кунда инновацияларнинг табиатини англашга бўлган интилишдаги ўзгаришлар назарий билимларни ҳал қилувчи омилига айланмоқда. Бу йўналишдаги ҳаракат илм-фан, техника ва иқтисодиётнинг ўзига хос уйғунлашуви чоғида тобора кучая боради

Америкалик олим “билим ва ахборотни нафақат постиндустриал даврга ўтишнинг қойил мақом ҳалачўпигина эмас, балки унинг стратегик захираси ҳамдир”¹⁷, деб ҳисоблайди. Ҳақиқатдан, инсон жамияти ўз ривожланишида индустриал жамиятдан постиндустриал жамиятга ўтиб бормоқда. Маълумки, индустриал жамиятнинг асосий ривожланиш манбаи – энергетик манбалар ва энергияни ишлаб чиқариш, тарқатиш имкониятлари мавжудлигидир. Ахборотлашган жамиятда эса ишлаб чиқаришнинг манбаи билимни тўплаш технологиялари, ахборотни қайта ишлаш ва ахборот коммуникацияларига боғлиқ бўлиб, жамият ривожланишида билим ва ахборот узвий ҳолда тадқиқ этилади. Яъни, билим ва ахборот ҳозирги кунда жамият ривожланишининг асосий манбаи ҳисобланади.

Ахборотлашган жамиятга оид кизиқарли фалсафий концепциялардан бири япон олими И.Масудага тегишлидир. Келажакда шаклланадиган жамиятнинг асосий тамойиллари бу олимнинг: “Ахборотлашган жамият постиндустриал жамиятнинг вориси сифатида”, деб аталган китобида тақдим этилган.

Муаллифнинг фикрича¹⁸, янги жамиятнинг пойдевори бўлиб компьютер технологияси хизмат қилади. Бу технологиянинг асосий вазифаси инсон ақлий меҳнатининг фаоллигини кучайтириш ёки ўрнини босишдир.

И.Масуда «ахборотлашган жамиятда инсоний кадрлар ўзгаради»¹⁹, деб тахмин қилади. Унинг фикрича, бу жамият синфларга бўлинмайди ва зиддиятсиз – яъни, аҳил, тинч-тотув жамият бўлиб, уни чоғроқ ҳукумат ва давлат аппарати бошқаради.

Таниқли инглиз олими Т.Стоуньер таъкидлаганидек, «ахборотни худди сармояга ўхшатиб жамғариш ва кейинчалик ишлатиш учун сақлаш ҳам мумкин»²⁰. Унинг фикрига қўшилган ҳолда, айтиш мумкинки, индустриал даврдан кейинги даврда миллий ахборотлашув захиралари бойликнинг энг катта потенциал манбаига айланди. Биринчи навбатда барча кучларни ишга тушириб, иқтисодиётнинг янги тармоғи – ахборотлаштириш тармоғини ривожлантириш зарурдир. Янги жамиятда эса бандликнинг умумий кўрсаткичлари ва миллий маҳсулотдаги улуши бўйича саноат хизматлар соҳасига ўз ўрнини бўшатиб беради. Хизматлар соҳаси асосан, керакли ахборотларни йиғиш, ишлов бериш ва тақдим этишдан иборат бўлади.

М.Кастельс ўз фикр-мулоҳазаларининг таянч нуқтаси қилиб глобал иқтисодиётни ҳамда халқаро молиявий бозорларни олиб, уларни шаклланаётган янги дунёнинг асосий белгилари сифатида қўллайди. Унинг “Ахборотлашув эраси: иқтисодиёт, жамият ва маданият” деб номланган фундаментал тадқиқоти янги жамият асосларини шакллантиришга олиб боровчи тенденцияларни чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилишга бағишланган. Унда олим тилга олган жамиятни “тармоқли”²¹ деб атаган. Ахборот ўз табиати бўйича шундай ресурски, унинг учун ҳеч қандай тўсиқ, ғов, чегара писанд эмас, шу фазилатидан келиб чиқиб, олим

¹⁵ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. –М.: Akademia, 1999. –С.38.

¹⁶ Қаранг: Ўша асар. –С.104.

¹⁷ Қаранг: Ўша асар. –С.107.

¹⁸ Масуда Й. Информационное общество как постиндустриальное общество. –М., 1981. –С.

¹⁹ Қаранг: Ўша асар.

²⁰ Стоуньер Т. Информационная революция: наука, экономика, технология. –М., 1993. –С.335.

²¹ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общества и культура. (перевод с англ.) –М., 2000. –С.20.

ахборотлашув эрасини глобаллашув деб атайди. Шу билан бирга тармоқли таркиблар жамият глобаллашувининг ҳам воситаси ҳам натижаси бўлиб қолади.

Академик С.Ғуломов фикрича, “ахборотлашган жамият – кўпчилик ишловчиларнинг ахборот, айниқса унинг олий шакли бўлмиш билимларни ишлаб чиқариш, сақлаш, қайта ишлаш ва сотишни амалга ошириш билан банд бўлган жамиятидир”²². Дарҳақиқат ахборотлашган жамиятда нафақат ишлаб чиқариш, балки бутун турмуш тарзи, кадриятлар тизими ўзгаради, моддий бойликларга нисбатан маданий дам олиш сифатида қарашнинг аҳамияти ортади. Ахборотлашган жамиятда интеллект, билимлар ишлаб чиқилади ва истеъмол этиладики, бу ҳол ақлий меҳнат улушининг ошишига олиб келади.

2006 йилнинг 27 мартда БМТ Бош Ассамблеяси 17 майни Бутунжаҳон ахборот жамияти куни деб эълон қилиниши ҳам ҳозирги кунда жамиятни ахборотлашувининг аҳамияти ортиб бораётганлигидан далолат беради. Ҳозирги кунда дунёдаги барча давлатлар ахборотлашган жамият сари интиломда. Чунки, ахборотлашган жамият – бу юқори тараккий этган ахборот инфратузилмасига эга бўлган жамиятдир. Дарҳақиқат, Президент И.Каримов таъкидлаганларидек, “фақат замон билан тенг қадам ташлаётган тез ўзгараётган дунёнинг қатъий шарт ва талабларига жавоб беришга интилаётган мамлакатнинг келажаги ёруғ бўлиши мумкин”²³.

Республикамизда ахборотлашган жамият куриш масалаларига катта эътибор берилмоқда. Республикамиз ҳукумати томонидан қабул қилинган қарор ва дастурларнинг барчасида демократик тамойилларга асосланган жамият учун ахборотлашган жамиятга ўтишнинг иқтисодий, ҳуқуқий, технологик, маданий шарт-шароитлари яратиб берилмоқда. Масалан, “Ахборотлаштириш ҳақида”, “Электрон рақамли ёзув(имзо) ҳақида”ги қонунлар ва бошқалар.

²² Ғуломов С., Шермухамедов А., Бегалов Б. Ахборотлашган жамиятнинг мужассамланиши// Ўзбекистонда иқтисодий ахборотномаси. 1999. январ-феврал, 7-Б.

²³ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005. 35-Б.

Шаклланиб келаётган ахборотлашган жамиятнинг ўзак хусусиятларидан, қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин: жамиятнинг ижтимоий-экологик ривожланишида ахборот ва билимларни энг муҳим омил бўлади; хўжалик, раҳбарлик ва бошқа соҳалардаги фаолият мисли кўрилмаган даражада ахборотга эга бўлишни тақозо этади, ахборот ва билимларнинг аҳамияти ва тутган ўрни кескин ошади.

Ахборот ва ахборотлаштириш хизматларига талаб ошиши, хусусан ахборотлашув-коммуникацион технологияларининг ҳаётнинг нафақат турли касбий соҳаларига, балки маиший соҳаларига ҳам кенг татбиқ этилиши ривожланган бозор инфраструктурасини бунёдга келтиради.

Ижтимоий тизим ва ҳамкорлик моделларидаги чуқур ўзгаришлар, пастдан юқорига поғонали бўйсунитиш ўрнига мослашувчан эластик тармоқларнинг жорий этилиши ҳамини янгиланиб турадиган замонга мос келади. Ахборот ва билимлар аҳамиятининг тобора орта бориши ҳозирги замоннинг асосий моҳиятидир. Ахборот ва билимлар ишлаб чиқаришдаги муваффақиятларнинг, иқтисодий ривожланишнинг жамият яшнашининг асосий омили бўлиб бормоқда. Ахборотлашган жамиятда иқтисодий ютуқлар ундаги миллий, регионал ва локал инновацион тизим ҳамда сурункали малака оширувчи ўқишларнинг бирлиги ва йўлга қўйилганлигига боғлиқ.

3. Глобал иқтисодиётнинг шаклланиши ва ривожланиши

Биз ахборот технологиялари иборасини қўллаяпмиз, унга нафақат ахборотни тайёрлайдиган ва сақлайдиган компьютер технологияларини (жиҳозлар ва дастур билан таъминлаш) киритамиз, балки ахборотни узатадиган алоқа технологияларини ҳам қўшамиз. Ахборот технологияларини бошқарувчилар яна ходимларни бошқа жуғрофий минтақалар билан уловчи тармоқлар билан бошқаришни ҳам ўз ичига олади, чунки Интернет орқали муносабат ўрнатиш осон.

Нима учун ташкилотларда ахборот тизимлари муҳим роль ўйнаши ва нима учун улар кўпчилик одамларга таъсир қилишини

изохловчи сабаблардан бири компьютер ишлаб чиқариш қувватининг ошиши ва қийматининг пасайиши, яъни, ахборот тизимлари асоси ҳисобланади. Ҳисоблаш қуввати ҳар 18 ойда икки баравар ортмоқда, шу боис 25 йил муқаддам ихтиро этилганидан бошлаб, микропроцессорлар имконияти 25000 мартага ортган.

Компьютер технологиясидаги инкилоб алоқанинг қудратли тармоқларини вужудга келтирди, улардан ташкилотлар бутун дунёда ахборотнинг йирик хазиналарига кириб боришда, макон ва замондан қатъи назар хатти-ҳаракатларни мувофиқлаштиришда фойдаланишлари мумкин. Бу тармоқлар иш берувчи корхоналар шаклини ва ҳаттоки жамиятни ўзгаришларига маълум миқдорда ижобий ва салбий таъсирини кўрсата бошлади.

Ҳозирда Интернет – энг катта ва кенг фойдаланиладиган тармоққа айланди. Интернет – тармоқларнинг халқаро тармоғи, улар тижорат тармоқлари ҳам, оммабоп тармоқлар ҳам бўлиши мумкин. Интернет бутун дунёдаги қарийб 200 мамлакатда 100 000 дан ортиқроқ турли тармоқларни бирлаштиради. Фан, таълим, ҳукумат ва ишбилармонлик ташкилотларнинг 50 млн. дан ортиқ вакиллари ер курраси атрофида ахборот олди-берди қилмоқдалар ёки бошқа ташкилотлар билан алоқалар ўрнатиш учун Интернетдан фойдаланадилар.

Ушбу ҳамма томонга кириб боровчи ахборот технологиялари (АТ) учун технологик асослар – нафақат иш столида турувчи шахсий компьютерлардир, балки алоқанинг тармоқларга уланган компьютерлардан фойдаланиш ҳам шунга киради. Дарҳақиқат, айрим муаллифларнинг биз индустриал инкилобдан ахборот инкилобига ўтдик дейишларига асос бўлди. Бу муаллифлар ахборот асри бошланганини, унда хомашё ёки инсон ишчи кучи эмас, айнан ахборот (билим) ишлаб чиқаришнинг энг муҳим воситаси эканини таъкидламоқдалар.

АТдаги ўзгаришлар даражаси ҳам ишбилармонлар ва ходимларга узок муддатли таъсирни олдиндан айтишни қийинлаштиради. Бироқ ахборот инкилоби бугунги кунда кўплаб одамларнинг иш услубларини ўзгартиришга улгурди. Гарчанд

ахборот асри ҳақида мулоҳазалар баҳсли бўлса-да, ахборот инкилоби ҳақида кенг фикрлар мавжуд. Тўғри, биз энг катта китоб дўкони аслида Terra firm да бўлмаган, аммо кибермаконда мавжуд бўлган оламга кирдик. Бу яна шундай оламки, унда оммавий ахборотнинг анъанавий воситалари – чоп этилган рўзномалар, теле ва радио янгиликларини - ахборот асри янгиликларини Интернет хизмати таъминлайди.

Жамиятнинг иқтисодий ҳолатига технологик ўзгаришлар таъсири. Биз жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлар ва улар таъсир даражасини турлича баҳолашимиз мумкин. Аммо қарашлар ва нуқтаи назарлар турли-туман бўлмасин, ҳеч ким ўзгаришларнинг иқтисодиётга таъсирини инкор этолмайди. XX аср бошида буюк рус иқтисодиётчиси Кондратьев шу нарсани кашф қилдики, унга кўра жаҳон иқтисодининг кўтарилиши ва тушиши вақти-вақти билан рўй бериб турувчи техник инкилоблар ва тузилмавий инқирозлар билан боғлиқ. Бу ҳақиқатан ҳам глобал кўтарилишлар бир-бирининг ўрнига келган саноат инкилоблари билан боғлиқдир (1.1. жадвал).

1.1. жадвал. Турли даврларда иқтисоднинг бирданига ўсиши.

Жаҳон тарихи даври	Иқтисоднинг бирдан ўсиши сабаблари
XVII а. 80-й.й. XIX а. 40 й.й.	Буг қувватидан фойдаланиш туфайли келиб чиккан саноат инкилоби.
XIX а. 40-й.й. XIX а. 90-й.й.	Темир йўллар ривожланиш туфайли содир бўлган саноат инкилоби.
XIX а. 90-й.й. XX а. 50-й.й.	Электр қувватидан фойдаланиш ва автомобил қурилиши ривожланиши билан боғлиқ иқтисоднинг бирдан ўсиши
XX а. 50-й.й. Бизнинг замон	Бошқарувда ахборот технологияси ривожланиши туфайли келиб чиккан инкилоб

Иқтисоднинг жадвал ўсиши, машиналар ва технологияларнинг янги турларини пайдо бўлиши ва ривожланиши билан боғлиқ жараён бўлиб, бу ўз навбатида ривожланган мамлакатларда аҳоли фаровонлигининг кучли ўсишига олиб келди.

Фанга асосланмаган бўлса-да, биринчи индустриал инқилоб барибир ахборотдан кенг фойдаланишга таянган ва шу вақтгача мавжуд бўлган билимни қўллаган ва ривожлантирган. Иккинчи индустриал инқилоби эса – 1850 йилдан кейин – инновацияларнинг ривожланишида фаннинг аҳамияти билан изоҳланади.

Ҳозирги технологик инқилобни билимлар ва ахборотнинг марказий роли эмас, балки бундай билимлар ва ахборотни ахборот ишлаб чиқарувчи ва коммуникацияни амалга оширувчи билимлар ва қурилмаларнинг пайдо бўлишига нисбатан, инновациялардан фойдаланиш ва уни ишлаб чиқаришда қўллаш белгилайди. Янги телекоммуникация технологияларидан фойдаланиш сўнгги йигирма йил ичида учта аниқ босқичдан ўтди: вазифаларни автоматлаштириш, фойдаланишни тажрибадан ўтказиш, фойдаланишларни қайта конфигурация қилиш. Дастлабки икки босқичда технологик инновация ўқиш орқали фойдаланиш йўли билан ривожлантирилди. Учинчи босқичда фойдаланувчилар технологияни яратган ҳолда унга ўқидилар ва тармоқларни қайта тузиб чиққан ва фойдаланишнинг янги соҳаларини топган ҳолда тугатдилар. Янги технологияни тадбиқ этиш: ундан фойдаланиш ва уни янги соҳаларга тадбиқ этиш ўртасидаги тесқари муносабат янги технологик парадигмада кўринади. Натижада, технологиянинг тарқалиши унинг ўзлаштириш ва фойдаланувчилар томонидан қайта баҳолануви баробарида унинг қуввати тўхтовсиз равишда ортиб боради.

Сўнгги йигирма йил ичида юзага келган янги турдаги иқтисод ахборот ва глобал иқтисод деб атала бошланди. Ахборотлашган иқтисод деб аталишига сабаб қуйидаги омилларга: махсулдорлик ва рақобатбардошлик, билимларга асосланган ахборотларни кўпайтириш, ишлаб чиқиш ва ундан самарали фойдаланиш қобилиятларига боғлиқ. Глобал иқтисод деб аталишига сабаб – иқтисодий фаолиятнинг товарлар ишлаб чиқариш, истеъмол қилиш ва айлантириш сингари асосий турлари, шунингдек уларнинг таркибий қисмлари (сармоя, меҳнат, хомашё, бошқарув, ахборот, технология, бозор) бевосита

интернет тармокдан фойдаланиш орқали глобал микёсда ташкил этилишидир. Ва няхоят: ахборот ва глобал иқтисод дейилишига яна бир сабаб – янги тарихий шароитларда ишлаб чиқариш муайян даражага етади ва глобал ўзаро бир-бири билан боғлиқ тармоқнинг ичидагина рақобат бўлиши мумкин.

“Ахборот иқтисоди” тушунчасини илмга (ахборотлашаётган жамият сингари) 1960 йил бошида олиб кирилди ва Ғарб оламида юзага келган воқеликлар М. Кастельс фикрича глобал тармоқ глобал иқтисоднинг моддий асосини яратган ахборот технологиялари соҳасида, яъни илгари мавжуд иқтисодий тизимдан ўзгача янги тизим пайдо бўлиши билан боғлиқ инқилоб натижаси бўлиб қолди.

Янги ахборот технологиялари фойдаланиш учун шунчаки восита ҳисобланмайди, балки улар ривожланиш учун жараёнлар ҳамдир, унинг таъсири билан қайсидир микдорда фойдаланувчилар ва яратувчилар ўртасидаги фарқ ғойиб бўлади. Шундай қилиб, фойдаланувчилар технологияни назорат остида сақлашлари мумкин(масалан, Интернетда бўлгани каби). Шу ўринда яратиш ва ишлов беришнинг ижтимоий жараёнлари товарлар ва хизмат турларини ишлаб чиқариш ва тақсимлаш (ишлаб чиқариш кучлари) қобилияти ўртасида янги нисбат келиб чиқади. Инсон тафаккури бевосита ишлаб чиқарувчи куч ҳисобланади, ишлаб чиқариш тизимининг муайян унсури бўлибгина қолмайди.

Ахборот иқтисоди глобал жараён ҳисобланади. Глобал иқтисод тарихан жаҳон иқтисодиётидан фарқли ўлароқ янги воқеликни ўзида намоён этади. Ф.Бродель ва И.Уоллертэйн фикрича, жаҳон иқтисодиёти деганда шундай тизим тушуниладики, бунда сармоя тўпланиш жараёни бутун жаҳон бўйлаб содир бўлади ва у Ғарбда XVI асрдан бери мавжуд деган фикрлар бор. Глобал иқтисод эса- бу бутун сайёра микёсида муайян вақт тартибида ягона тизим сифатида ишлашга қодир иқтисоддир.

Ишлаб чиқаришнинг капиталистик услуби мунтазам ривожланиб келди, макон ва замон ўртасидаги чегарани ошиб ўтишга ҳаракат қилди, бироқ XX аср охиридагина жаҳон

иктисодиёти ахборот ва коммуникация технологияларига асосланган янги инфраструктура асосида чинакамга оламшумул аҳамият касб этди. Глобаллик иктисодий тизимнинг барча асосий жараёнлари ва унсурларида мавжуд бўлади. Тарихда биринчи марта сармояни бошқариш аниқ вақт тартибида ишловчи глобал молия бозорида узлуксиз амалга оширилмоқда: бутун дунё бўйича электрон тартибда ҳар сонияда миллиардлаб долларлик битимлар амалга оширилмоқда.

Янги технологиялар қисқа муддат ичида сармояни бир иктисоддан бошқасига ўтказишга имкон туғдирмоқда, чунки сармоя, бинобарин жамғармалар ва инвестициялар бутун дунё бўйича банклар ва пенсия жамғармаларидан фондлар ва валюта бозорларигача ўзаро бир-бири билан боғланган. Валюталар бир-бирига боғлиқ бўлгани боис мамлакатларнинг иктисодлари ҳам ўзаро бир-бири билан боғлиқ. Асосий ширкат марказлари мунтазам мураккаблашиб боровчи молия тармоғини бошқариш учун ходимлар ва жиҳозларни тақдим этганига қарамай, аслида бу марказларни бирлаштириб турувчи айнан ахборот тармоқларида сармоя билан боғлиқ ишлар аниқ амалга оширилмоқда. Сармоялар оқимлари глобал тус олмоқда ва айни вақтда алоҳида иктисодий фаолиятидан мустақил бўлиб бормоқда. Шундай қилиб, ахборот ва глобал иктисодиётлар аслида тармоқ иктисодиётини вужудга келтирмоқда.

Интернет таъсири остида атроф-муҳитнинг ўзгариши. Бутун дунёда учта кучли жараён бизнес муҳитини ўзгартириб юборди. Биринчи ўзгариш – глобал иктисодиётнинг пайдо бўлиши ва мустаҳкамланиши. Иккинчи ўзгариш – индустриал иктисодиёт ва жамиятларнинг билим ва ахборотга асосланган иктисодиётини хизмат кўрсатишга ўзгариши. Учинчи ўзгариш – корхоналарининг иш юритишдаги ўзгариши. Ишбилармоник муҳити ва фаолиятидаги ўзгаришлар ишбилармон фирмалари ва уларни бошқаришувида янгидан-янги таҳдидларни келтириб чиқармоқда, тахминан ўн йил ичида стол компьютерлари учун маҳаллий тармоқлар билан ишлаш эскирди. Дунёдаги 50 млн. дан кўпроқ фойдаланувчиларнинг Интернет глобал тармоғига қўшилиши учун тахминан 5 йил керак бўлди. Бу тармоқда барча

ёшдаги компьютердан фойдаланувчилар ахборот кидиришлари, электрон почта хабарларини олди-берди қилишлари, бевосита компаниялар билан тўғридан тўғри алоқа боғлаш ва турли хизмат турларига эга бўлиш мумкин бўлди.

Глобаллашувнинг жаҳон иктисодиётининг ўзгарувига сабаб бўлаётган замонавий омилларидан қуйидаги жиҳатларини ажратиш мумкин: глобал бозорда бошқарув ва назорат, жаҳон бозорларидаги рақобат, глобал гуруҳли иш, маҳсулот етказиб беришнинг глобал тизими, индустриал иктисодиётнинг ўзгариши, билим ва ахборотга асосланган иктисодиёт, маҳсулдорлик, янги буюмлар ва хизматлар турларини пайдо бўлиши, маҳсулдорлик асоси сифатида билим ва стратегик кадрият, вақтга асосланган рақобат, буюмлар умрининг қисқариши, ходимларнинг билим асосини чекланганлиги, корхонанинг ўзгариши, марказлаштиришни йўқ бўлиши, ён босиш, маҳаллий мустақиллик, битимлар қийматини тушириш ва мувофиқлаштириш, ваколатлар, биргаликдаги ва жамоавий иш.

Америка, Европа ва Осиё мамлакатларининг индустриал иктисодиётини ўсиб бориш миқдори импорт ва экспортга боғлиқ. Ташқи савдо – импорт ва экспорт – АҚШда ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматларнинг 25 фоизидан кўпроғини ташкил этади, Япония ва Германия сингари мамлакатларда эса бундан ҳам кўпроқ. Бугунги кунда ва келажакда фирмаларнинг муваффақияти уларнинг глобал тарзда иш олиб бориш қобилиятига боғлиқ бўлиб бораверади.

Бутунжаҳон индустриал иктисодиётини глобаллаштириш фирмалар учун ахборот аҳамиятини кенгайтиради ва ишбилармонларга янги имкониятлар яратади. Бугунги кунда ахборот тизимлари алоқа ва таҳлил этиш имкониятини таъминлайди, улар ишбилармонларнинг глобал миқёсида савдо қилиш ва раҳбарлик юритишиш жараёнларида катта аҳамиятга эга. Кенг глобал корпорацияни бошқариш чоғида (улар турли миллий муҳитларда муттасил алоқа боғлаб турадилар) маҳаллий ва халқаро алоқаларда хизмат кўрсатиш ишбилармонлигининг зарурий таъсир кучи бўлгани боис, тизимнинг инновацион ахборот имкониятларига талаб ортаверади. Шу билан бирга

масаланинг иккинчи тамони, глобаллаштириш ва ахборот технологияларининг замонавийлашиб бориши маҳаллий ишбилармонлик фирмаларига янги таҳдидларни юзага келтирмоқда: бошқарувнинг глобал алоқаси ва тизимлари туфайли мижозлар энди дунё бозорида ўз дўконларига эга бўлиш билан бирга куннинг 24 соати мобайнида ахборот олиш имкониятига эгадирлар. Бу ҳодиса фирмаларни очик, жаҳон бозорида ўзаро рақобатини кучайтиради. Халқаро бозорларда самарали ва фойдали иштирокчилар бўлиш учун фирмаларнинг кудратли ахборот ва алоқа тизимларига бўлган эҳтиёжи ортаверади.

Юқорида таъкидланганидек, АҚШ, Япония, Германия ва бошқа асосий индустриал кучлар учинчи иқтисодий инкилобни бошдан кечирмоқдалар. Биринчи инкилобда АҚШ 1890 йилда ўзини мустамлака ботқоғидан аграр мамлакатгача ўзгартирди, жаҳон аҳолисининг катта қисмини боқишга қодир бўлди. Иккинчи инкилобда АҚШ 1920 йилда ўзини аграр мамлакатдан биринчи тоифали индустриал давлатга ўзгартира олди. Учинчи инкилобда мамлакат ўзини билим ва ахборотга бевосита асосланган иқтисодиётга ўзгартирди.

Ахборот инкилоби XX аср охирида бошланди ва аста-секин жадаллашди. 1976 йилга келиб АҚШдаги офисларда ишлайдиган идора ходимларининг сони қишлоқ хўжалиги ишчилари, хизмат кўрсатиш соҳаси ва корхоналардаги ишчилар сонидан ошиб кетди. Бугунги кунда одамларнинг кўпчилиги фермалар ва фабрикаларда ишламайди, аксинча: улар савдо, таълим, соғлиқни сақлаш, банклар: сугурта фирмалари ва адвокатлик идораларида машғул; улар яна ишбилармонларга турли хизматларни тавсия этиш ва бизнесни ривожлантириш билан шуғулланадилар. Бу фаолият энг аввало, ишни тўғри ташкил этиш, билим ва ахборот технологиялари ютуқларини доимий ҳаётга жорий этишга олиб келади. Билим ва ахборот иши эндиликда америка ялпи миллий маҳсулотининг 75 фоизини ва ишчи кучининг қарийб 70 фоизини таъминлаб турибди.

Билим ва ахборотга асосланган иқтисодиётда ахборот технологиялари ва тизимлари катта аҳамият касб этади. Масалан,

ахборот технологиялари молия, сугурта ва кўчмас мулк ва бошқа хўжалик соҳаларида фойдаланишда инвестицияланган сармоянинг 70 фоизидан кўпроғини ташкил этади. Ташкилот ичида ахборот ва билим оқимининг самарадорлигини ошириш ва бошқарувига ёрдам бериш учун ҳам кучли ахборот тизимлари зарурдир.

Бошқарувда ахборот технологияларининг беш даври. Ахборот тизимларининг ташкилотга таъсирида ахборот тизимларининг ўзгарувчан роли катта аҳамиятга эга. Ташкилотнинг молия ва бошқарувни тўғри олиб бориш учун ҳам янги замонавий ахборот технологиялари зарурати мавжуд. Ахборот технологияларидаги катта ўзгаришлар муносабати билан уларнинг роли ҳам тубдан ўзгаради.

Ахборот тизимини тарихий ўзгаришини яхши тушуниш учун XX асрдаги бошқарувда тўрт давр ва XXI асрдан бошланувчи янги бешинчи даври алоҳида аҳамиятга эга, булар:

1. Бухгалтерлик эраси - транзакциялар “пакетлари”.
2. Фойдаланиш эраси - Ички пуллардан фойдаланиш тизимлари.
3. Якка шахс ахборот эраси - қарорнинг бир киши томонидан қўллаб-қувватланиши.
4. Ўзаро бир-бири билан боғлиқ жамият - стратегик тизимларда иштирок этиш.
5. Глобал ўзаро бир-бири билан боғлиқ жамият - тармоқли иқтисодиёт..

Биринчи даврда (1950 дан 1960 й.й.гача) бухгалтерлик орасида, тўлов ведимостлари, иш ҳақиға тузилган ҳисоботлар транзакциялар “пакетлари” жараёнларига кўпроқ эътибор қаратилган эди. Ахборот тизимлари штати шу таклифларни ривожлантириш ва татбиқ этиш билан бутунлай банд бўлганди.

Фойдаланиш эрасида (1960 й.й. ўрталаридан 1970 й.й. ўрталаригача) компьютер мустаҳкамлиги ортда, пакетли тизимлар интерактив тизимлар билан алмашди. Бу ютуқлар товарларни янгилаш ва ишлаб чиқаришни режалаштириш тизимларини ривожлантириш имкониятларини яратди. Бу

тизимлар фирмалар учун катта роль ўйнар эди, ишбилармонлар уларни ривожлантиришга кўпроқ берилиб кетдилар.

Учинчи даврда (1970 й.й. охиридан 1980 й.й. бошларигача), шахсий ахборот эрасида ахборотдан қарор қабул қилиш учун фойдаланилар эди. Тўртинчи авлоднинг фойдаланувчилари учун янада кучлироқ дастурлар яратиш, маълумотларнинг ва ахборот тизимларининг ривожлантириш талаб этилди.

Тўртинчи эрада (1980 й. ўрталаридан бошланган), ўзаро бири билан боғлиқ жамият ривожланиши учун ҳам шериклар билан электрон алоқани ривожлантириш талаб этилди.

Ҳозир биз бешинчи, глобал ўзаро боғлиқ жамиятда турибмиз, бунда фирмалар кўп миллатли ва кўп тилли ишбилармон шериклар билан ишлаш учун ахборот технологияларидан фойдалана оладилар. Бу тизимлар глобал мижозлар учун ягона алоқани таъминлаши, шунингдек, мижозлар талабларини қондириши мумкин. Нафақат фирмаларнинг тарқоқ ишчи кучи аъзоларини ҳар вақт ва ҳамма жойда жамлаш учун, балки жаҳон миқёсида бевосита мижозлар билан боғланишлари учун ҳам улар Интернетнинг бажараётган вазифасига боғланиб қоладилар. Бунинг натижасида тармоқли иқтисодиёт вужудга келди.

Глобал ахборот тармоқларининг пайдо бўлиши. Глобал ахборот тармоқлари ҳақидаги тушунча 90-йилларда пайдо бўлди. Бу вақтда инсоният фаолиятининг алоҳида доираларида марказий глобал бошқарув тизимини шакллантириш жараёни кетмоқда эди, бу нарса биринчи навбатда ахборотлар ва алоқалар доирасида кўзга ташланди, халқаро алоқалар тизимида америкача марказлаштириш шакллана бошлади. “Тармоқ” сўзи халқаро ахборотлар институти инфраструктураси, яъни бутун сайёрани ўраб олган тўрни акс эттиради.

XX-XXI асрларда чет давлатларда халқаро муносабатларнинг анъанавий системаси билан бир қаторда, халқаро институтларнинг марказлашган америкача тизими пайдо бўлди ва у умумий капитал орқали АҚШ ҳамда етти та ривожланган давлатларнинг сиёсати томонидан бошқарилади. Атлантизм назорати остидаги халқаро инфраструктура аслини олганда, ўзида халқаро институтларнинг марказлашган америкача тизими

ҳамда шу билан бир қаторда БМТнинг анъанавий марказий халқаро тизимида глобал бошқарувнинг парацентрини намоён қилади.

Ҳозирги кунда халқаро бирлашмаларнинг ривожланиши билан марказлашган глобал бошқарув тизими инсоният фаолиятининг бешта соҳасида намоён бўлади, яъни иқтисодда, молияда, гуманитар (ижтимоий) соҳада (ҳуқуқ, ижтимоий сиёсий ҳаёт ва ҳоказолар), экология ва ахборотда. Халқаро глобал марказлашган инфраструктура бу соҳаларни бошқаради ва ўзида глобал тармоқни ифода этади. Шу ўринда биз молиявий, иқтисодий, ижтимоий ва экологик тармоқ хусусида гапиришимиз мумкин. Бунда эса кўпроқ глобал ахборот тармоғи батафсил кўриб чиқилади. Цивилизацияли маданий келиб чиқиш ва тармоқларнинг сиёсий моҳияти глобаллашув маҳсули каби бир хил.

Шундай қилиб, глобал ахборот тармоғи инсонлар ўртасидаги алоқаларнинг марказий бошқарув жараёнини амалга оширадиган халқаро муассасалар тизимидир ва у глобал турмуш тарзида ахборотларни тузиб таркатади.

Глобал ахборотлар тармоғи икки хил вазифани бажаради: инсонлар ўртасидаги алоқаларни ўрнатиш, ҳамда маълум маданий кадр-қимматга эга бўлган ахборотларни тузиб аҳолига етказиб бериш.

Бу вазифа глобал ахборот технологиялари томонидан амалга оширилади. Техник нуқтаи-назардан қараганда ахборот технологияси асосини глобал компьютер тармоқлари ташкил этади ва буларга Интернет ва бошқалар қиради. Улар жуда катта ҳажмдаги маълумотларни ўзида мужассамлантиради ва рақамли технологиялардан фойдаланиш орқали маълумотларни жуда тез етказилади.

Ҳам коммуникатив ҳам ахборот-тарғибот глобал тармоқлари бир вақтда халқаро бирлашма ва атлантизм яъни пешқадамлар томонидан бошқарилади. Ҳозирги босқичда бошқарув учун курашда атлантизм пешқадамликни қўлга олган десак ҳам бўлади.

ГАТ асосида учта муҳим омил туради. Биринчиси, цивилизацияли маданий – халқаро ҷамиятнинг ривожланишида ҳозирги даврнинг ўзига хос хусусиятлари, яъни глобаллашувни ифодалайди. Иккинчиси, сиёсий: глобал бошқарув механизмини шакллантириш. ГАТ аслини олганда умуман глобаллашувнинг асосий жиҳатларидан бири, қисман глобал бошқарув механизми ҳисобланади. Учинчиси, ГАТ нинг техник инфраструктурасини замонавий технология даражасида шаклланишига олиб келадиган техноген омилдир.

Умумий планда ГАТ глобаллашувнинг маҳсули, яъни тарихий негизининг бўлаги ҳисобланади. ГАТнинг тарихий моҳиятини бошқа тармоқлар сингари англаш глобаллашувнинг маъносини, халқаро ҷамиятнинг ривожланиш йўналишини тушуниб етишга олиб келади.

Ҳозирги вақтда глобаллашувнинг тарихий моҳиятини тушуниш учун бир қанча мактаблар тузилди. Қисман америкача, осийча мактабларни таъкидлаш мумкин. Илмий нуқтаи-назардан олиб қараганда, улар бир маромликдан, тахминий фикрларга асосланган фикрлардан зарар кўрмоқдалар. Шунинг учун америкаликлар глобаллашувда ўзларининг сиёсий мақсадларини амалга ошириш имкониятларини аниқлашмоқда. Глобаллашувни америкача ҳаётни шакллантиришда объектив шароит сифатида кўриб чиқишяпти. Европада халқлар ва давлатларнинг иқтисодий бирлашувида глобаллашувнинг моҳиятини билишга интилиш устун туради. Осиёликлар, биринчи навбатда японияликлар глобаллашувдан Ғарб цивилизациясида эришилган техник муваффақиятлар асосида ўзларининг анъаналарини замонавийлаштириш йўлида фойдаланадилар.

Қисман глобаллашувга тегишли бўлган ватанпарварлик тушунчаси ҳар доимгидек бундай ҳолларда ўзгарувчан. Фикрларнинг тарқоклиги, баъзан бутунлай карама-қарши сиёсий тахминларга асосланган фикрлар – чалкашлигини юзага келтирувчи асосий омиллардир.

Объектив жараён сифатида белгиланган глобаллашув кўпроқ тўғри ифодаланади ва у ўзида чин ҳисобланган фикрларнинг якуний босқичини акс эттиради. Шу муносабат

билан баъзи бир ватанпарвар тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, глобаллашув яқинда эмас, балки ўтмишда пайдо бўлиб у асоссиз кўринишга эга эди. Глобаллашувнинг моҳиятини тушунишда асосий аспект монетаризм ҳисобланади ва унда ҳамма ижтимоий сиёсий, иқтисодий ривожланишнинг негизи сифатида акс этади. Шу нуқтаи-назардан глобаллашув дунё цивилизациясида эволюциянинг якуний монетаристик босқичини ифодалайди. Нима учун?

Чунки биринчидан бу босқичда глобал капитал шаклланади ва у халқаро маблағни дунёнинг жисмоний масштабларида тўплаш жараёнини ниҳоясига етказди. Капитални глобаллаштириш давридан олдин капиталистик ҷамғарманинг аввалги босқичи юз берган эди, яъни бошланғич, миллий, империалистик ва диний.

Иккинчидан глобал маблағни иқтисодий шакллантириш глобал бошқарувнинг ягона марказини яъни глобал бошқарувнинг халқаро тизимини вужудга келтиради. Бу босқичда марказнинг маданий асосида икки йўналиш мавжуд – биринчиси ўзгармас шаклга эга бўлган дунёнинг тузилишига олиб келувчи пешқадамлик цивилизациясига йўналтирилган, иккинчиси турли хил маданиятларни, маданий кадр-қийматни сақлашга йўналтирилган.

Учинчидан: Бу даврда ҳозирги замон антогонизми шаклланади: дунё цивилизацияси – табиатда ўзаро муносабат орқали ўзаро яқсон этиш вужудга келади. Антогонизмнинг асосида ҳар-хил турларнинг яшашини таъминловчи ердаги биомассаларни жуда кўп, яъни ваҳшийларча истеъмол қилиш ётади ва у инсоният яшайдиган атроф-муҳитнинг бузилишига олиб келади. Бу вазият ҳозирги давр хусусиятини имкониятнинг homo sapiens биотур даражасида яшашини аниқлаш учун асос яратади.

Атроф-муҳит ва цивилизациянинг ўзаро таъсири ўртасидаги келишмовчилик глобал маблағни шаклланиш босқичида энг юқори чўққига эришади, танкидий нуқтаи-назардан, дунёвий муаммоларни жуда ҳам кучайтиради ва бу муаммоларнинг асосийси ривожланишда юзага келадиган зиддиятлардир, яъни

табиатда дунёвий ривожланиш схемаси ўзгаришининг объектив хосил бўлишидир.

Шунингдек, бу ўзгаришнинг асосий эволюцияси тушунчаси инсоният ва табиатнинг уйғунлашувини қайта тиклашдан иборатдир ва бир-бирини яқсон қилишни бартараф этишдир. Бу муаммо монетаристик дунёда ўз ечимига эга эмас. Халқаро жамиятнинг ривожланишида эволюцияли асосларни ўзгартириш талаб қилинади, унинг шаклланиши эса монетаризм натижасида юзага келадиган ақл-идроқка асосланган қадриятлар устунлигидан инсон ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг уйғунлашувини қайта тиклашга замин яратадиган миллий анъанавий қадриятларнинг афзаллигига ўтиш даврида вужудга келади. Бунда халқаро жамият ривожланишининг бир вариантли моделидан кўп вариантли моделига ўтишга интилиш юзага келади ва ҳозирги даврда алоҳида шакллар анчадан буён намоён бўлмоқда. Бу ерда гап кибер майдон ҳақида кетаяпти, бутун дунё бирлашмаларининг тарихий биринчи шакли ҳисобланади ва у монетаристик дунёнинг имкониятларидан биридир. Кибермайдон ноосферанинг тарихий биринчи шакли сифатида, яъни монетаризмдан келиб чиқадиган ақлий майдон сифатида эволюцион эстафетани қўлга олувчи маҳсул ҳисобланади.

Шу йўсинда ижтимоий-сиёсий глобаллашувнинг асосий параметрлари қуйидагилар:

1. Миллий давлатнинг ўзгариши, классик даврда халқаро муносабатлар тизимининг асосий элементи, яъни глобаллашув даврида халқаро сиёсий жараённинг асосий субъектига айланиши. 2. Глобал бирлашмада халқаро бирлашманинг ўзгариши.

Биринчисидан иккинчисига ўтиш даврида халқаро бирлашма билан, глобал бирлашма ўртасида нима фарқ бор?

Халқаро ҳамжамият: унинг асосида миллий давлат суверенитетлигига асосланадиган халқаро муносабатларнинг классик тизими жойлашган. Шунинг билан бир қаторда жаҳон ҳамжамиятини бошқариш халқаро ваколатхоналар принципларига таянади. Бу ваколатлар БМТ тизимида

муассамлашган бўлиб, жаҳоннинг серкирра маданияти ва цивилизацияни оширишга хизмат қилади.

Глобал ҳамжамият: унинг асосида тарихий ҳақиқатга кўра федерация принципи турибди, бундай федерация принципи ҳам ўз навбатида сайёрадаги инсоният жамиятининг ягоналиги, бутунлигини кўрсатади. Шунга қарамадан бу бутунликнинг шаклланиш жараёни асосида икки тенденция ётибди: жаҳон маданий таракқиётининг шаклланиши, бошланиши, жаҳон маданий таракқиётида лидер бўлишга йўналтирилган бу атлантизм босқичида ҳар бир давлат ўз маданий қадриятларини илгари суришга ҳаракат қилади, ўз глобал монополия кучидан фойдаланади. Бу тенденция эса глобал ҳамжамиятни атлантизм дунёсига ва қолган бутун дунёга ажратиб туради. Бир вақтнинг ўзида бу тенденцияга бошқа бир оқим қарши туради: ваколатлар асосида шаклланаётган, бошқарилаётган глобал ҳамжамият, бу жаҳон ҳамжамияти бутун инсониятнинг маданий цивилизацияси манфаатини ҳимоя қилишга йўналтирилгандир.

Бу тенденция қисман антиглобализм ҳаракатини ҳам ифодалайди, бу тенденция глобаллашувга қарши бўлмаган, лекин глобаллашувнинг атлантик вариантыга қарши бўлган ҳаракатдир. Бошқача қилиб айтганда табиий ресурслар ва инсон потенциални глобал капиталнинг монополия манфаатларига бўйсундиришга қаратилган ҳаракатдир, яъни “олтин миллиард” жамиятларининг манфаатларини ҳимоя қилиш ва уларга хизмат қилишдир.

Глобаллашувнинг жадвали глобал йўналишлардан иборат: глобал таракқиётни бошқараётган халқаро инфраструктура. Ҳозирги вақтда айтиш мумкинки, глобаллашувнинг тармоқлари инсоният фаолиятининг бешта, яъни молия, иқтисод, гуманитар соҳада, экология ва информация сферасида шаклланган.

Глобал тармоқлар орқали биосферани табиий бўлмаган бошқариш, яъни табиатни ўз-ўзини бошқарувига аралашishi амалга оширилмоқда. Табиий механизмларнинг ва табиий бўлмаган тизим мақсад ва вазифаларининг бир-бирига тўғри келмаслиги бу ҳозирги замон глобал муаммоларининг келиб чиқишига асосий сабаб бўлмоқда.

Бундай оғир вазиятдан чиқиш, ердан фойдаланиш ва ернинг биомассасини тиклаш табиий механизмга хавф солаётган мувозанатни иккита йўл билан шакллантириш мумкин: Биринчиси, фалсафа асосида инсониятнинг цивилизацияли фаолияти табиат қонунларига боғлиқ, унга бўйсунган ҳолда ривожланади. Бундай вазиятда жаҳон ҳамжамиятининг парадигмаси жамият тараққиётидаги уйғунликни, муштаракликни таъминлашга йўналтирилган бўлади, бу уйғунлик анъанавий тараққиёт эмас балки, капитал ўрнини ахлоқ ва ишонч эгаллашини режалаштиради, бу эса тараққиётнинг асосий, мотивацион параметрлари ҳисобланади.

Шундай қилиб монетаризмнинг сўнгги босқичи бўлган глобаллашувнинг тарихий мазмуни жаҳон ҳамжамиятида кучларнинг федератив ҳолатда интеграллашувига ва ягона глобал бошқарув марказининг шаклланишига олиб келади. Бундай глобал бошқарув марказни жаҳон ҳамжамиятининг ўзи ташкиллаштиради, табиат ресурслари ва инсон потенциали ҳам ана шу ягона бутунликнинг таркибида бўлади. Ҳозирги вақтда бундай глобал тараққиётни бошқариш глобал тармоқ орқали амалга оширилмоқда ва бу бошқарув жаҳон ҳамжамиятидан кўра кўпроқ жаҳондаги глобал капиталнинг назорати остида амалга оширилмоқда. Табиийки, бундай вазиятда ГАТ маданий қадриятларни ва тараққиёт манфаатларига, уларнинг ҳимоясига йўналтирилган. Бундай глобал кучларнинг сиёсий, ахборот-тарғибот вазифалари ГАТнинг атлантик маданий тараққиётига жаҳон ҳамжамиятини психологик жиҳатдан тайёрлашга ҳам қаратилган. Бу сиёсатнинг назарий таълимоти либерализмдир, бу эса глобал капиталнинг жаҳонда ҳукмронлик қилишини таъминлайди.

Атлантизмнинг ҳозирги сиёсати маданий экспансионизм ва ҳарбий можаролардир, булар ҳам глобал маблағларни ҳимоя қиладилар. Шунинг билан бир каторда табиат тараққиётининг эволюцион антагонизми монетаризм ва унинг қотиб қолган таълимотлари сўниб бораётганлигини кўрсатиб турибди. Бу антогонизм жаҳон ҳамжамияти тараққиётида фаолиятнинг ўрнини алмашиши зарурлигини кўрсатмоқда, яъни бу алмашув пул, маблағ ҳукмронлигидан ишонч ҳукмронлигига ўтишдир ёки

бошқача қилиб айтганда, капиталистик парадигма(белги)дан маънавий парадигмага ўтишдир. Фақат мана шу зайлдаги ўрин алмашинуви инсоният тараққиётини узайтира олади, тараққиётнинг, табиат уйғунлигини, муштараклигини қайта тиклай олади. XXI асрдаги реал бошланишлар шуни кўрсатиб турибдики табиатда капиталистик истеъмол қилиш резервлари тугади. Тараққиётнинг монетаристик типдаги ривожланиши ўзининг инкйрозий ҳолатига етди.

Глобал тараққиётнинг монетаристик модели фаолиятининг давомийлиги сайёрамиздаги органик дунёга хавф солиб турибди. Жамиятнинг бундай тараққиёт фаолиятини тўхтатиш ва унинг ўрнига жамиятнинг табиат билан уйғунлигини таъминлайдиган бошқарувнинг даври етиб келди. Шунингдек глобал тармоқлар, шу жумладан информацион тармоқлар глобаллашув босқичида юзага келади. Информация ва халқаро механизм, уни узатиш жаҳон маданий тараққиётининг энг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Бошқарувнинг маданий асоси шаклланишида глобал ахборот тармоқлар замирида иккита тенденция туради. Яъни ахборот оқимларининг шаклланиши устидан мономаданий атлантизмнинг назорати ва жаҳон ҳамжамияти томонидан бундай бошқарувнинг баҳоланиши ва бошқарувнинг жаҳон ҳамжамияти кўлига ўтиши ўз навбатида глобал ахборотлар устидан маданий полимарказлашув асосида иш юритади. Бу кураш қисман бугун компьютер, электрон матрицалар, глобал ахборот тармоқларининг роли, яъни интернетнинг ролини тушунишда кўринади. Интернет бугунги кунда маданий ривожланишнинг, жаҳон ҳамжамияти тараққиётининг энг муҳим элементи ҳисобланади.

Интернет ўз тарихий ҳақиқатига кўра XX асрнинг энг буюк кашфиётидир. Интернетнинг пайдо бўлиш тарихи АҚШ мудофаа вазирлиги, яъни Пентагоннинг ҳарбий режалари шаклланмалари билан боғлиқдир, бу эса XX асрнинг 70-йилларида бошланган эди. Дастлабки технологик вазифа компьютерлараро ўзаро алоқа схемасини кидириб топиш эди, бу эса ҳарбий урушлар даврида бетўхтов ишлатиш ва баъзи элементларни ишдан чиқаришни таъминлар эди.

Бу ғояни янада мукаммаллаштириш эса етук глобал электрон тармоқнинг амалий технологиясининг пайдо бўлишига олиб

келди, бу эса бошқарув ва алоқаларнинг кўп режали ўзаро харакатларининг чегарасиз имкониятларини очиб берди.

Интернет ўзида XX асрнинг иккита мегалойихасини акс эттиради: 1993 йилда Клинтон–Гор меморандумида расмий эълон қилинган Америка томонидан қўллаб-қувватланган миллий Ахборот тизими-National Information Infrastructure (NII) ҳамида 1994 йил 8 декабрда ЕС комиссияси томонидан тасдиқланган Европа концепциясининг “Информацион жамият-Information Society”лардир.

Шундай қилиб I-net нафақат инсонлар орасидаги мулоқот вақтини, балки инсониятнинг техноген ижтимоий ғоявий соҳасидаги ижтимоий адолат ва тенглик учун кураш муаммосининг таъсир майдонини ўзгартиради. I-net информацион майдондаги инсоннинг ўзаро муносабат тизими гуёки реал жамиятдан инсоният онгида мавжуд булган вертуал дунёга кўчиб ўтди. XX - XXI асрлар оралигидаги цивилизация технологик даражаси цивилизация тарихида I маротаба ақл томонидан кашф қилинган дунёни реал шароитдан инсон онгида кўчиришга имконият берди, ижтимоий ҳақиқат учун доимий курашишни келтириб чиқарувчи моддий хусусийлик дунёсидан инсониятнинг келиб чиқиши ва уни моддий тенгсизликдан халос бўлган эркин вертуал дунёга кириб келишини англатади. I-netнинг устунлиги шундаки, у ер қуррасидаги барча одамларнинг чегарасиз мулоқотига техник имконият яратади.

I-net глобал тармоғининг яратилиши инсоният таракқиётидаги янги босқични шакиллантирди. Бу босқич инсоният ақлини бу сафар умумий системалар қуриш асосидаги идеалогик эмас балки техноген омил орқали уз имкониятларини синашдан иборат булди. Интернет оқали мулоқат қилиш имконияти фуқароларнинг бутун дунё ахборот ресурсларига йўл очилиши одамларнинг эркин ҳамжамиятнинг ташкил қилиниши таъминлайди.

Умумцивилизацион нуқтаи назардан I-net дунёси миллий давлатлар ва чегаралар каби цивилизация маҳсулларининг аслида нисбий тушунчалар эканлиги эслатиб ўтади. Замонавий техноген омил шундай майдон яратдики, ушбу майдонда инсоният ҳаётини таъминловчи манбаа яъни сайёрамизнинг

табиий бойликлари сингари яна ўша илк бирлик ва бўлинмас қиёфасида намоён бўлади.

Шундай қилиб глобал тармоқлар глобаллашувнинг планеталар аро цивилизацияси монетар моделининг охириги босқичи маҳсулоти ҳисобланади. Глобал тармоқлар шу жумладан информацион тармоқлар устидан олиб борилаётган замонавий шароитдаги кураш атлантика цивилизацияси ҳамда қолган дунёлар орасидаги курашдир.

Тармоқли иқтисодиётнинг шаклланиши. Табиатнинг энг мукаммал ижоди – инсон мияси нейрон тармоқларидан иборатлиги тасодифий эмас. Бугунги кунда тармоқлар ғоят хилма-хил соҳаларда тобора кенгрок ёйилиб бормоқда. Ўш нейрон тармоқларидан керакли ахборотни қидириб топиш учун маълумотларга математик ишлов беришда фойдаланилмоқда. Тармоқ морфологияси ўзаро ҳамкорликнинг тобора ўсиб бораётган мураккаблигига ва таракқиётнинг тасодифий моделларига мослашган. Бироқ энди-энди, интернет глобал ахборот тармоғи пайдо бўлиши билан тармоқли иқтисодиёт ҳақида гапириш мумкин.

К.Келлининг ажойиб эътирофи ғоят ибратли (Kelly, 1995): “Атом – бу ўтмиш бўлиб қолди. Навбатдаги аср учун фан тимсоли жўшқин тармоқ ҳисобланади... Атом олий даражадаги оддийлик тажассуми ҳисобланса, тармоқ каналларига ақл бовар қилмас мураккаблик хос... Хурофотлар юки остида қолмаган, ўсишга ёки мустақил равишда ўқишга қодир ягона ташкилот бу тармоқдир. Олган барча топологиялар содир бўлиши мумкин бўлган ҳамма нарсани чеклаб қўяди. Тармоқли уя бошдан-оёқ қирралардан иборат ва шу боисдан сиз унга яқин борадиган ҳар қандай йўл очик. Аслида, тармоқ энг кам тузилмага эга ташкилот, у ҳақда айтиш мумкинки, у умуман тузилмага эга... Нима учун тармоқлар ҳозирги замон иқтисодий рақобатда марказий ўринни эгаллайди? Икки омил ташкилий ўзгаришнинг бу жараёнини бош манбалари ҳисобланади: бозорлар ва қўйилмаларнинг глобаллашуви ва жиҳозни тез эскиришга мажбур қиладиган шиддатли технологик ўзгаришлар, фирмалар эса жараёнлар ва маҳсулотлар ҳақидаги ахборотни узлуксиз янгилаб турадилар.

Тармоқда бизнеснинг энг фаол қисми ишлайди. Биринчи навбатда бу юқори технологияларга мансуб корхоналар ва

Интернетни сотув учун фойдаланадиган савдо корхоналари тармокнинг эҳтимол тутилган қўлланиш миқёсини баҳолаш учун Интернетдан фойдаланувчилар – тармокли корхоналар мижозлари миқдори ҳақидаги билимлар зарур. Ижтимоий ва маданий шароитларнинг катта ранг-баранглигига қарамай тарихда биринчи марта бутун сайёрамиз ҳаёти маълум даражада умумий иқтисодий қоидаларга биноан ташкил этилди. Бу фаровонликларни ишлаб чиқариш ва танлаб-танлаб ўзлаштириш учун инновациялар ҳисобига тобора ўсиб боровчи маҳсулдорликка ва глобал мўлжални рақобатбардошликка таянувчи ахборот капитализмидир. У ҳар доимгидан кўра маданиятга кўпроқ яқин ва технология билан жиҳозланган. Бироқ ҳозирги вақтдан маданият каби технология ҳам глобал ўзаро алмашувларнинг рекуррент тармоғи орқали билим ва ахборотга таъсир қилиш учун билимлар ва ахборотлар қобилятига боқлиқ бўлиб қолмоқда.

Демак: ўзгаришлар турли-туман соҳаларда содир бўлди ва бўлаётир. Бевосита корхоналарни бошқаришга таъсир кўрсатадиган ва компьютер ахборот технологияларига боғлиқ бўлганларини кўриб чиқиш билан чекланамиз. Иккитаси глобал бўлган уч ҳодисани ажратиб кўрсатиш мумкин:

– Интернетнинг пайдо бўлиши; билимлар ролининг ошиши, шунингдек фақат бошқарув услубларига дахл қиладиган, аммо ўз инқилоблилиги туфайли менежмент соҳасида улкан аҳамиятга эга ўзгариш; бошқарувнинг анъанавий тизими инқирози – жараёнлар реинтеграцияси.

Билимларни бошқариш. Билимларнинг улкан ва тобора ортиб боровчи хазинаси бугун бутун дунё бўйлаб сочиб юборилган. Бизнинг кунларимиздаги катта миқдордаги қийинчиликларни енгиш учун билимлар зарур. Ҳозир бу яшаб қолишнинг зарурий шартидир. Бу маълумотларни олиш, фойдаланиш учун билим лозим, бу ҳар доим ҳам осон кечмайди, бироқ ҳар иккала вазифани баравар бажариш талаб этилиб қолганда эса, дейлик ахборот тахлили асосида зарур қарор қабул қилиш керак бўлганда, вазифа бажариб бўлмас даражада қийинлашуви мумкин. Шунинг учун билимларни бошқариш нима учун керак. Сўнгги вақтларда ахборот технологияларини маблағлаштириш кескин ўсди. 1982 йилда америка компаниялари компьютер ва

теллекоммуникация ускуналарига 49 млрд.га яқин доллар сарфладилар. 1987 йил бошига келиб, бу миқдор 86,2 млрд.га етди ва ортиб бормоқда.

Агар графикда тасвирлайдиган бўлсак, икки чизик – индустриал ва ахборот асридаги маблағлар 1991 йилда кесишади, ўшандай ишлаб чиқариш технологияларига 107, ахборот технологияларига эса 112 млрд. доллар сарф қилинганди. Уни ахборот асрининг биринчи йили деб атайлик. Ўшандан буён компаниялар қолиплайдиган, қирқадиган, йиғадиган, кўтарадиган ва турли усуллар билан моддий воситаларни таъсир кўрсатадиган машиналарга қараганда йиғувчи, ишлов берувчи, ахборотни тахлил қилувчи ва тарқатувчи жиҳозларга кўпроқ маблағ сарфладилар. Бу рақамлар билимларга, яъни татқиқ этиш ва ривожлантиришга киритилган инвестицияларни ҳам акс эттирмайди.

Айрим компаниялар айниқса япон компаниялари тадқиқот ва ривожлантиришга асосий жамғармаларнинг барча турларига қараганда кўпроқ маблағ сарфлайдилар. Токио яқинидаги Сайтама университетининг ишлаб чиқаришни янгилаш кафедраси профессори Фулио Кодама мана бундай хулосага келди: “Агар тадқиқот ва ривожлантиришга киритилган инвестициялар асосий жамғармалар инвестицияларидан ошиб кетган бўлса, айтиш мумкинки, корпорация нимадир ишлаб чиқарадиган жойдан ўйлайдиган жойга кўчибди”.

XX аср охирининг асосий маҳсулотлари – микросхемаларни олайлик. Ҳозирги вақтда сотилаётган барча микросхемалар нархи шу давр ичида эритилган пўлат қийматидан ошиб кетади. Қиймат уларга нима беради? Албатта моддий таркиблар эмас. Микросхемалар асосан кремнийдан, яъни оддий кумдан, боз устига оз миқдордаги кумдан тайёрланади. Қиммат турадиган нарса бунда микросхеманинг мураккаб лойиҳаланиши ва уни ишлаб чиқарувчи машиналарнинг лойиҳаланишидир, яъни микросхемада унинг физик таркиби эмас, балки ақлий таркиби кадрланади.

Умуман, Жеймс Брайан Кулининг ҳисоб-китобларига кўра (Дартмунд коллежи қошидаги бизнес мактаби), ахборотга кетган чиқимлар деярли ҳар қандай маҳсулотнинг қўшимча қийматининг тўртдан уч қисмини ташкил этади.

Олдин Ер, табиий бойликлар – нефть, фойдали қазилмалар, энергия, шунингдек одамлар ва машиналарнинг меҳнати бойлик тўпланиб, ўша давр ишлаб чиқариш бирлашмалари олдида бу барча фаровонликлардан фойдаланиш учун молиявий маблағни жамлаш вазифаси турган.

Бизнинг замонамизда бойлик – бу энг аввало билимлар маҳсулоти. Билимлар ва ахборот (на фақат илмий, балки янгиликлар тавсиялар, мулоқот, хизмат кўрсатиш) иқтисодиётнинг бирламчи хомашёси ва унинг энг муҳим маҳсулоти бўлиб қолган. Биз билимни сотиб оламиз ва сотамиз. Уларни хидлаб ё қўл билан ушлаб бўлмайди, Ҳозир ишлаб чиқаришнинг асосий воситаси ер ҳам, жисмоний меҳнат ҳам, заводлар ҳам, техника ҳам эмас, балки билим ва ахборотдир.

Бир вақтлар табиий бойликлар – ер, маъданлар, балиқ – миллий бойликнинг асосий манбалари ва корпорацияларнинг асосий жамғармалари бўлган эди. Сўнг биринчи даражали аҳамиятни пул, завод, машина кўринишидаги сармоя олди. Энди эса у ҳам ўрнини фикр кучига, “интеллектуал капитал”га бўшатиб бермоқда.

Уларни нефть ёки пўлат ишлаб чиқариш ҳисобига эмас, балки ҳар доим ҳам моддий моҳиятга эга бўлавермайдиган маҳсулот ёки хизматлар ҳисобига бойиб кетган янги авлод қўлга киритмоқдалар. Microsoft корпорацияси миллиардерлари бунга мисол.

Янги иқтисодиёт олдида эскисини таниб бўлмас даражада ўзгартириш, аммо уни йўқотмаслик вазифаси кўндаланг турибди. Билимлар даврининг энг йирик сармоядори, билим ва ахборот ҳозирги вақтда ўз шахсий воқелиги ичида яшамоқда, бу воқелик товар ва хизматларнинг жисмоний жойлашувидан ажатилган бўлиши мумкин. Бундай парчаланиш, ҳеч бўлмаганда, икки муҳим оқибатга эга.

Биринчидан, уни олиш ва ишлов бериш ахбороти ва воситалари билан худди моддий ва молиявий жамғармалар каби бошқариш мумкин.

Иккинчидан, агар билим – бойликнинг энг муҳим манбаи экан, демак одамлар, компаниялар ва халқлар учун пулларини ишлаб чиқариш воситаларига ва билимларни тақсимлашга қўйишлари фойдалироқ.

Билим ва унинг манбалари ўз шахсий воқелигида мавжудиги туфайлидан ақлий сармояни бошқариш ҳар қандай ташкилотга осон ва фойдалидир. Компьютер дастурлари ишлаб чиқариш бўйича француз компанияси бошлиғи Ришар Колен бундай дейди: “Бугун биз билим ёрдамида озгина ҳаражат билан ўша нарсани қандай ишлаб чиқаришимиз устида ўйлаяпмиз. Эртага ахборот асри таҳдидига дучор бўламиз – биз “фаолиятнинг янги турларида” қандай қилиб кўпроқ ишлаб чиқаришимиз ҳақида ўйлай бошлаймиз”.

Билим биз нимаики қилаётган, ишлаб чиқарилаётган, сотиб олаётган ва сотаётган бўлсак, ҳаммасининг энг муҳим асоси бўлиб қолди. Натижада билим билан бошқариш усулига эга бўлиш, орттириш, сақлаш, савдо қилиш ёки уларни тақсимлаш алоҳида одамлар, соҳалар ва халқларнинг энг муҳим иқтисодий вазифаси бўлиб қолди.

Хулоса

XX асрнинг охиридан бошлаб, биз ҳаммамиз ягона ўзаро боғланган яхлит оламнинг улкан эпопеяси яратилишининг гувоҳи ва иштирокчиларига айландик. Башариятнинг катта ва кичик жамоалари янада кучлироқ бир-бирига таъсир ўтказмоқда, кўп ёки камроқ яшашга мослашган бутун-бутун минтақалар даври ўтмишга айланди. Инсоният тақдири бир-бири билан тобора жипслашиб, узлуксиз равишда боғланиб бормоқда. Инсониятнинг ривожланиш тарихи давомида ижтимоий ўзгаришларнинг кечиши нисбатан секин юз берган, кўпчилик одамлар ота-оналари қандай турмуш кечирган бўлсалар, шундай яшаганлар. Ҳозирги замонамизда эса, бунинг аксича, муттасил радикал ўзгаришларга дуч келаётган шароитда яшамоқдамиз. Бу ҳодиса глобаллашув тушунчасида ўз ифодасини топмоқда.

XX асрда глобаллашув жараёнининг тезлашиши, умумсайёравий цивилизациянинг ривожланиши натижасида жаҳон мафкураларининг характери ўзгарди. Бу ўзгаришлар турли ғояларнинг ривожланишига бир қадар қўл келади ҳамда турли ғояларнинг салбий таъсирини кучайтиради. Ўз мақсадини аниқ белгилаб олган, ўз миллий ғоясини шакллантирган миллатгина ривожланган келажагини таъминлай олади.

Глобал муаммолар таҳлили эса ҳозирги даврдаги глобал жараёнларни ўрганиш ҳамда ечимини топиш учун қаратилиши

керак. Ҳозирги даврдаги асосий вазифа цивилизациялар ривожланишининг янги моделини яратиш ва унинг алоҳида тури сифатида барқарор ривожланиш концепциясини вужудга келтириб, ер юзида инсониятнинг яшаш муҳитини сақлашни таъминлашдир.

Ҳозирги замонда ахборотлар алмашуви шу қадар ўсганки, жамиятни ахборотлашаётган жамият деб аталмоқда. Ахборотлар йиғими энг муҳим ишлаб чиқариш захираларидан бирига айланиб, ижтимоий-иқтисодий ривожланиши-мизда ҳал қилувчи аҳамият касб этмоқда.

Ривожланиб бораётган ишлаб чиқариш коммуникация умумийлигини (яъни моддий маҳсулот алмашуви, умумий бозор), маънавий маҳсулот алмашуви, яъни ахборотлар алмашуви ва унинг воситаси – умумий тилни шакллантирди. Жаҳон халқлари орасида коммуникация жадал ривожланаётган шароитда унинг мақсадларига хизмат қиладиган тилларнинг аҳамияти ортиб боради, чунки тарихан ва мантиқан ахборотлар алмашувининг кўлами тиллар ривожланганлиги даражасига боғлиқдир. Давримиз ахборот асри деб аталади. Яъни, илмий маълумотлар ва билимлар мажмуи ўсиб бориши, чегаралардан ошиб жаҳонга тарқалиши тезлашди. Ҳозирги пайтда кишилар ҳамда халқлар орасидаги коммуникация ва алоқа воситаларини ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
1. Ахборот тушунчасининг мазмун-моҳияти ҳақида	5
2. Ахборот жамиятининг пайдо бўлиши ва унинг асосий жихатлари	20
3. Глобал иқтисодиётнинг шаклланиши ва ривожланиши	25
Хулоса	47